Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २१५६

Title वासिष्ठ संग्रहस्य वैराग्य प्रकरणं

Author x

Extent ३६ Age x

Subject वेदान्त प्रकरणं

2157

Total Extent 236

~~वासिष्ठसंहिता~~

वासिष्ठसंग्रहस्य वासिष्ठचन्द्रिकासहितस्य
वैराग्यप्रकरणम्

३६ पत्राणि

२१५७

वैराग्यप्रकरण ३६ चंद्रिकाटीकासहितवसिष्ठ
मुमुक्षुव्यवहार ४५
उत्पत्तिप्रकरण

ॐ नमः श्रीरामचंद्राय ॥ स्याद्विद्याकल्पितद्वैतं नरसिंहाभिधं महः ॥ वेदान्तवेद्यं वंदेहं परमानन्दविग्रहम् ॥ १ ॥ सर्वभूतमसुखवत्प्रसादतो जीवजातम
नीति श्रुतिर्जगौ ॥ तस्य वेदादितस्य वाप्यते किं मत्वमारविलात्मनो गुरोः ॥ २ ॥ नतभवपरिपंथिज्ञानदानैकलीलं मुनिवनानुकूलं चैः पूज्यमानांघ्रि
पद्मम् ॥ त्रिभुवनसकलदोषसत्याविज्ञप्तिमूर्त्तिं श्रुतिशतनुतमाराधायथये विश्वनाथम् ॥ ३ ॥ योदेहलीमाश्रित्य वसराशीव राजवान्पांवा मात्तनैर्हि शिवितायं
वितीरूपेव ॥ दृष्ट्वेव वानयति विघ्नशतानि सोऽव्याद्व्यासात्समस्तमुनिवंदितपादपद्मः ॥ ४ ॥ यस्यामृतामहिमसागरसंविगाहनं संक्षिप्यनातिसकलज
न्मार्त्तवपाकान्त ॥ सारानपान्विपथगेवसमसदेवैः सेव्यासमयवनमाश्रुद पातु मायम् ॥ ५ ॥ वाल्मीकिमुनिवाग्गंगा सहस्त्रमुखवाहिनी ॥ ब्रह्मसागरसं
पातामदवांसि पुनात्वलम् ॥ ६ ॥ वासिष्ठरामपादाब्जवारिवस्यविचो मम ॥ वचांसि पुष्यतां यान्तु वित्त दृत्तानि दीपता ॥ ७ ॥ श्रीमद्गुरुगणोरानवावः संक
ल्पितार्थदः ॥ यतान्प्रसादेनमूढः श्रीकुर्वे वासिष्ठचंद्रिकाम् ॥ ८ ॥ वासिष्ठाब्धिति तीर्षामि हनूमानिवलीलया ॥ रामपादाब्जभक्त्याहं त्वनुमहीति सूनवः ॥ ९ ॥
अथ सत्यज्ञानानंदाद्द्वितीयः परमात्मा भगवान्नारायणाख्यकल्पादौ नैत्ववाणितमः यथा नो जीवश्चासित्यथा नो भावना ज्ञानकर्म्मासि सानेनुससर्ज ॥ तथाचो
क्तमाचार्यैः ॥ तमः प्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनाम् ॥ परकारणतामेति भावनाज्ञानकर्म्मभिरिति ॥ १० ॥ अथस्वस्वरूपाणां प्राणिनामभ्युदयानिः
श्रेयसार्थमुभयोपेतयाऽस्थितकर्म्मज्ञानलक्षणौ वेदार्थमतीव्यादिभ्यः सनकादिभ्यश्चोपदिदेशाते रवोपदिष्टप्राणिभिरनुजयमानंतं वेदार्थमाव
णादेहदुःखाभिर्द्विक्षितात्ता ज्ञानमालक्ष्यनत्यरिपालनेच्छया वसिष्ठतमायः सत्यसंकल्पोभयवाररसंकल्पसमासादिताज्ञाभावः कोरात्मापादश

दक्षवतारेऽष्टपतीर्यव्वदासीच्छारीरपत्तादिडम्बनो बानयज्ञानारव्या नावाल्मीकि गृहिते न तत्सम्वादनज्ञानामृतनसमादिश्वकान ॥ कर्म्मवत्कवनियामास ॥ नलो
नगालवेन ॥ तडन्यारक्षत्ताच्छवको ॥ तत्रनामस्याशिष्यताब्रह्मणएव ब्रह्मविद्याधिकारित्वं दर्शयितुं तत्पाववश्रुति ॥ ब्रह्मवादश्च मयः आसीत् गल्मानमेव वेदाहं ब्र
ह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ तथा च वार्त्तिकम् ॥ स्वाभासफलकाशाप्तं तदेवाद्य पर्वपर्व ॥ ब्रह्मविद्याधिकारित्वं द्विषान्वाति पयतश्रति ॥ तत्र वासिष्ठनामस
म्वादं दिव्यज्ञानसम्पन्नो भगवान्वाल्मीकि द्वात्रिंशत श्लोकसहस्रैर्विर्द्ववंध ॥ तामिमं वासिष्ठसमुद्रं वैराग्यमुमुक्षुव्यवहारजगदुत्पत्तिस्थित्युपशमनिर्वाणापि
तीपादकषट्प्रकरणकल्लोलमनेकाख्यानवत्तरंगविवेकवैराग्योपनतिविज्ञानादिनत्वनिलयं मन्दमतिदुस्तरमालक्ष्य पनमकाद्यागिकः ॥ काश्मीरपण्डितो गंगे
नन्दनामा रत्नोज्ञानां षट्सहस्रेति स्वाज्ञानान्नादिदं वासिष्ठं मंदोपहृतये यथामति व्याख्यास्यामि ॥ चारीप्सित तस्य ग्रंथस्यादौ ज्ञेनपरिसमाप्तये प्रवयगम

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ दिवि भूमौ तथाकाशे बहिरन्तश्च मे विभुः ॥ यो विभात्यवभासात्मा तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १ ॥

नाहं देहदेवतानां नमस्कारानां सर्वनक्षुद्रनिपर्यायत्वं प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति भगवन्नाचार्यः ॥ ० ॥ दिवीति यच्छब्दस्याश्रसिद्धापभिधायकत्वात्मनः ॥ च
त्सिद्ध्यात्मात्वविशेषतया सम्बध्यते ॥ य आत्मेति ॥ यच्छात्मभाविभातीति तस्मै नम इति सम्बन्धः ॥ तस्य स्वरूपं दर्शयति ॥ अवभासेति ॥ एवंभासे ज्ञानिरात्मास्वरूपं य
स्य सतथा तस्मै देशतः परिच्छेदव्यावर्त्तयति विभुरिति सकलदेशव्यापीत्यर्थः ॥ विभुत्वं साधयति ॥ दिवीत्यादिना ॥ दिवि स्वर्गे आकाशे ॥ अन्तरिक्षे सत्तेपावित्तनाम्
प्रतिपादितेर्थः ॥ वोल्लवुद्धेमन्नायां समारोहितीति मन्दानो विस्तरेणा प्रतिपादितमर्थं संक्षिप्याह ॥ बहिरन्तश्चेति ॥ अथवा लोकत्रये ऽन्तर्बहिरव व्याप्य यो विभा

ति तस्मै ॥ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेः ॥ वह्निनाग्निश्च भूतीनामवर्नं च वनरमेव चेति ॥ स्मृतेश्च ॥ एवं विध आत्मस्वरूपो विद्वदनुभवं प्रमाणमि
ति सूचयति ॥ भगवन्नाल्मीकिकर्मे विभातीति ॥ तत्त्वात्मनो व्यतिरिक्तं वस्तु संज्ञावाध्यत्वात् परिच्छेदस्यादिति चेन्नेत्याह ॥ सर्वात्मन इति ॥ सर्वस्य द्वैतः नत्र पंचकाल्पित
स्य शुक्तिकेव रजतस्यात्मा परमार्थस्वरूपं तस्मैव तत्परिच्छेदनिराकरणो न आत्मनः ॥ कालपरिच्छेदपि निराह नोवेदितव्य ॥ कालस्यापि वस्तुतः स्वास्मिन्द कल्पि
तस्य सत्त्वास्फूर्तिप्रदातृत्वेन आत्मनस्तत्परिच्छेदासंगत्वात् ॥ अथ वा दिविपोत्तमानेऽलिंगशरीरे भाविभूमिकार्ये स्थूलशरीरे आकाशाद्यव्याहंकारादेकानां राणीति
तत्त्वाद्वितयो यो विभाति तस्मै नमः ॥ शीर्षं पूर्ववत् ॥ अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति श्रुत्यात्मव्यतिरि
क्तदेवतादर्शनिस्यानिन्दितत्वात् आत्मैव देवता सर्वा इति मनुस्मृतेश्च ॥ आत्मैव देवतात्वेन नमस्कार्य इत्यवगंतव्यं ॥ अथ वा परमात्मा विशेष्यतया सम्बध्यते यः परमात्मे
ति ॥ तस्यापीश्वरत्वेन प्रसिद्धत्वात्तस्य जीवेभ्यो भेदं वारयति ॥ सर्वात्मन इति ॥ सर्वेषां जीवानामात्मने परमार्थस्वरूपाय नमः ॥ शीर्षं समानम् ॥ अथ वाऽऽकाशा
द्युपाधित्रयोऽपि नाम्न्यवर्तिभूतत्रयमपि सदंशात्मा येन गृहीतं भवति ॥ कारणमूर्तयस्तानेन कार्यस्थ ॥ तथा नायमर्थः ॥ आकाशादिभूतभौतिकेषु तत्परो ॥ को
चज्ञात्मनां नाहिश्च संसारादिविषेमहिम्नि यो विभाति तस्मै नम इति ॥ पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति श्रुतेः ॥ तदेवं त्रिविधपरिच्छेदरहित
नित्याद्वितीयपरिपूर्णाविपात्मकं वस्तु शास्त्रप्रतिपाद्यमिति दर्शितं भवति ॥ १ ॥

शास्त्रादौ श्रोतृप्रवृत्त्यर्थं तत्रादौ विषयं दर्शयित्वाऽधिकारिणं दर्शनप्रयोजनसम्बन्धौ च सूचयति ॥ अहं बद्ध इति ॥ बद्धोऽहं विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयो
नास्ति सोऽस्मिन् शास्त्रे शास्त्रश्रवणेऽधिकारवानिति योजना ॥ तस्य श्रवणादि प्रयोजकमापातज्ञानं दर्शयति ॥ नात्यन्तमिति ॥ नो इति ॥ नो इति पदच्छेदः ॥
तदिति ब्रह्मोच्यते ॥ ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति स्मृतेः ॥ तज्जानातीति तज्ज्ञः ॥ ब्रह्मवित् ॥ नऽतज्ज्ञ इति वा पदच्छेदः ॥ ऽतत्र शास्त्रेऽप्यपदेऽतात्पर्यं वि

॥ अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः ॥ नात्यन्तमज्ञो नो तज्ज्ञः सोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारवान् ॥ २ ॥

कार्त्स्न्येनाज्ञ इत्यर्थः ॥ नऽतज्ज्ञोऽपीनेत्यर्थः ॥ ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञातेऽत्यन्तमज्ञाते च श्रवणादिप्रवृत्त्यसंभवादापाततो ज्ञानवानधिकारीत्यर्थः ॥ विमुक्तः स्यामित्यने
न सर्वबंधनिवृत्तिर्नेतच्छास्त्रश्रवणप्रयोजनमिति सूचितं ॥ नात्यन्तमज्ञ इत्यादिना च शास्त्रब्रह्मणोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः संबंध इत्यावेदितं भवति ॥ २ ॥

एवंतावत्प्रथमश्लोकेनमस्कारात्मकगाविषयसूचनस्याविशायद्वितीयेनाधिकारिप्रयोजनसम्बन्धानावेधाशास्त्रमानंभमाणोऽस्यवाधकयारूपतांघोतयितुम्

॥गुरुमासीनमेकान्तेवाल्मीकिंसर्वदर्शिनं॥पप्रछ ज्ञाततो भूत्वाभरद्वाजोमृडस्वनः॥२॥

शिष्यत्वमंप्रस्तौति॥गुरुमिति॥ब्रह्मानन्दास्वादनार्थमेकान्तमासीनंसर्वदर्शिनं॥सर्वदर्शनशीलं॥वाल्मीकिंगुरुंभरद्वाज॥शिष्यंज्ञाततोभूत्वामृडस्वनंमृडरा
(पंयथाभवतितथापप्रच्छेतिसम्बन्धः॥२॥

भगवन्नितीति ॥ संकटः संबाधः ॥ संकटो मा तु संबाध इत्यमरः ॥ व्यवहृतः ॥ व्यवहृतवान् ॥ अत्र साध्याहारान्वयोजना ॥ रामो जीवन्मुक्तपदं लब्ध्वा कथं संसारसंकटे व्यवहृतवानिति ॥ नान्विममेवार्थं भरद्वाजः पृष्टवानिति कुतोऽवगम्यते ॥ उच्यते ॥ हे गुरो ह्यस्मिन्नेव संसारसंकटे रामो व्यवहृतवानिति पूर्वश्चरणस्योत्तरं जीवन्मुक्तोऽस्मीति ब्रह्मलरलक्षणाद्राघवमादितः ॥ क्रमात्कथय मे नित्यं भविष्यामि सुखी यथेति विवरणात् जीवन्मुक्तिपदं प्राप्य यथा रामो महामनाः ॥४॥ तत्त्वहं प्र

॥ भगवन्ज्ञातुमिच्छामि कथं संसारसंकटे ॥ मोरो व्यवहृतो ह्यस्मिन्कालेऽप्यूहि मे गुरो ॥४॥ वाल्मीकिरुवाच ॥
॥ साधु वत्स भरद्वाज योग्योऽसि कथयामि ते ॥ श्रुतेन येन सम्मोहमलं दूरे करिष्यसि ॥५॥ ॥ ॥

एवं वक्ष्यामि त्युत्तरज्ञानं भाजु ॥ किं त्वानामानुपायीनत्वेवामन्त्रिपुत्रांमहाविय ॥ निर्दुरविता यथैतेन ज्ञानामलं दूरीमेस्फुटामीति ॥ रामभरतादिविषयवचनानंतरं मंत्रिपुत्राणि दुःखिताल्लक्षणाजीवन्मुक्तिज्ञानि प्रकारे प्रश्नाद्यावगम्यते ॥ अयमेवार्थः ॥ पृष्टो भरद्वाजेनेति ॥ साधु वत्सेति त्वया यत्पृष्टं तत्ता त्पर्याहृत्य योजनीयं ॥ योग्योऽसि श्रवणाय ते तुभ्यं ॥ येन रामो जीवन्मुक्तीलाभोपायेन सम्मोहमज्ञानमलं मलमत्यर्थं दूरे करिष्यसीति न ह्यज्ञानो भविष्यसीत्यर्थः ॥ अथवा सम्मोहमलं हेयत्वात् ॥ अपतयतस्मा दूरे वक्ष्ये पणमनुचितरः ॥५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः ॥
॥४॥

संसारसंकटे रामः कथं व्यवहृतवानिति चेत्तस्य जीवन्मुक्तपदप्राप्तेर्यथा रामो महामना इत्यादिनोक्तत्वेन स्वरूपमात्मजीवन्मुक्तिसाधनभूतात्मापनो
क्तज्ञानस्योपायत्वेन तस्य चिन्ता च शेषतात्पर्यव्याख्यानमसंशयज्ञातमसाधितया प्रसिद्धं रामवृत्तान्तकथनव्याजेन विस्तरेण प्रतिपादयितुं बुद्धिसौकर्यार्थं सं
क्षिप्याह ॥ भ्रमस्येति ॥ अपवाजीवन्मुक्तिपदप्राप्तेरित्यादिनोक्तस्योत्तरं वक्ष्यमाणो युक्तितदुपायफलकथनात्मवाक्यार्थं बुद्धिसौकर्याय संक्षिप्याह ॥ भ्रम
स्येत्यादिना आकाशवर्णवदकारणमत्वतज्ञातस्य जागतस्य जगत्तत्त्वचिन्तनो भ्रमस्य विस्मरणं वरं श्रेष्ठमुपायं मन्ये इति सम्बन्धः ॥ पुनः सत्यत्वेन स्म

॥ भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ॥ अपुनःस्मरणं साधो मन्ये विस्मरणं वरं ॥ दृश्यं नास्ती ॥
॥ ति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ॥ सम्पन्नं चेत्तदुत्पन्नां परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥ २ ॥ ॥

रणं जगद्भ्रमविषयं न विद्यते यस्मिंस्तद्विस्मरणं तदपुनःस्मरणं ॥ अथवाज्ञानेन मूलाविच्छेदे सति भ्रमस्याभवनमेव विस्मरणशब्देन विवक्षितम् ॥ अ
त एवापुनःस्मरणमित्युक्तं ॥ दृश्यमिति ॥ दृश्यं नास्ति कल्पितेन सद्विलक्षणस्वरूपत्वादिति एकोनेत्यागमादिजनितबोधेन मनसः ॥ संकल्पविकल्पात्मकादन्तःकरण
स्य दृश्यमार्जनं सम्पन्नं जातं चेत्तर्हि निर्वाणनिर्वृतिः निःशेषदुःखनिवृत्तिनित्यसुखाभिव्यक्तिरूपा भवति तस्याः विषयसुखवत्क्षयातिशयत्वमाशंक्यापनेति दृश्यमिथ्यात्व
निश्चयस्य पदार्थसंततिनाशस्मरणानि दृढतेरतः तत्त्वज्ञानात्तदुपायात्ततो विमुखस्य विशेषलाभं दर्शयन्नाह ते ॥ ततो विगतप्रतिबन्धादपनोदकज्ञानात्सुखमणिमयी भवती
तीति भावः ॥ २ ॥ ॥४॥

तीयावत्वेनावित्रस्य विषयवैमुख्यमसम्पादयतो दोषमाह ॥ दोषमाह ॥ अन्यथेति ॥ उक्ता विषयान्मुखित्वतां सम्पादयति मुखित्वतया शास्त्रगर्तेषु
ता स्वात्मापेवगन्त्री अवज्ञास्ते भुक्तु ठतां गात्रवे सर्वे ज्ञपीतामल्लाषिमस्याज्ञाश्च ह्वात्विमाज्ञास्तेषामज्ञात्मादिपीभवतामनहाजादीनां कल्पैनापि अतिमहता ॥
कालेनापि निर्वृतिर्मोक्षसुखं न भवति ॥ अथवा अल्पात्विमा॰ ज्ञानामिति पदच्छेदः ॥ अज्ञानामल्पात्तिमानिर्वृतिर्न भवतीति सम्बन्धः ॥ यथा गर्तेषु लुठतां
वा इमते पोगात्रभंगादिदुःखाय भवति ॥ तथा बहिर्मुखानां शास्त्रश्रवणादुःखायैव भवति न सुखायेति भावः ॥ कोऽपेन हृदयमार्जनं हृदयवासनानि

॥ अन्यथा शास्त्रगर्तेषु लुठतां भवतामिह ॥ भवत्यल्पात्विमाज्ञानां कल्पैनापि न निर्वृतिः ॥ ९ ॥ अशेषेण परित्यागो वासनानां य उत्तमः ॥
॥ मोक्ष इत्युच्यते सद्भिः स एव विमलक्रमः ॥ १० ॥ वासनाद्वि विधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा ॥ मलिना जन्मनो हेतुः शुद्धा जन्मविनाशि

२।=२

हन्निर्वा नैव भवति यतो वासनात्यागो हृदयमार्जनादि वा नामोक्षस्योत्तमोपायत्वादत्र हेयीरत्याह ॥ अशेषेणेति ॥ वासनात्यागस्य कथं मोक्ष
त्वमित्याशङ्क्योपचारादित्यभिप्रेत्याह ॥ स एवेति ॥ वासनात्याग एव विमलक्रमो निर्मलोपायो मोक्षस्येत्यर्थः ॥ वासनात्यागो मोक्षोपाय इति समात्योक्ते
न विशेषेण सर्ववासनात्यागे प्राप्ते शुद्धवासनानत्याज्येति दर्शयितुं वासनाद्वैविध्यमाह ॥ वासनेति ॥ तयोर्द्विविधयोः कार्यकिंत्वं दर्शयति ॥ हेयोपादे
यत्वज्ञापनार्थं मलिनेति ॥ १० ॥

तत्रमत्तेनुवासनायत्न ज्ञानमाह ॥ अज्ञानेति ॥ अज्ञानेनसुप्तनसुदृढस्थानीविडेवा आकाशोयस्याः सातथोक्ता ॥ अज्ञानेकिसातिवासनायानीविडत्वं
नान्यपदार्थ्यं थें प्रियतेज्ञातज्ञेयनघनेननीविडेनदृढेनाहंकारेणाज्ञानेनशालतेशोभतइतिघनाहंकारानुशालिनी ॥ शुद्धवासनालक्षणमाह ॥ पुनर्जन्मेति ॥ तंतस्प
वीजवत्तस्यभर्जितवीजवत्पुनः प्ररोहयोग्यतास्थिता ॥ देहार्थं ध्रियतेवर्तमानदेहास्थितये ध्रियतेज्ञातज्ञेयात्तं ज्ञेयं ज्ञातंयस्याःनीतिमित्तभूतायांसा

॥ अज्ञानसुप्तानाकानाघनाहंकारशालिनी ॥ पुनर्जन्मकरीप्रोक्तामलिनावासनाबुधैः ॥ पुनर्जन्मांकुरंत्यक्त्वास्थितासंभृष्टवीजवत् ॥
॥ देहार्थं ध्रियतेज्ञातज्ञेयाशुद्धेतिचोच्यते ॥ १२ ॥ येशुद्धवासनाभूयोनजन्मानर्थभाजनम् ॥ ज्ञातज्ञेयास्तउच्यंतेजीवन्मुक्तामहाधियः ॥ १३ ॥

तथोक्ताउत्तमेवार्थं स्पष्टयति ॥ येशुद्धेति ॥ जन्मैवानर्थस्तस्यभाजनंपात्रंजन्मानर्थभाजनंयेएतेषां शुद्धवासनाभवंतिज्ञातज्ञेयामहाधियस्तेभूयोजन्मा
नर्थभाजनंनभवंतितेचजीवन्मुक्ताउच्यंते ॥ योजना ॥ यस्मात्शुद्धाशुद्धवासनाप्रबलाज्ञानात्तस्मात्मुमुक्षुणाशुद्धवासनानत्याज्या ॥ किंतुमलिनावास
नैवाशुद्धातुप्रयत्नतःसंपाद्येतिसमुदायार्थः ॥ १३ ॥

एवंतावज्जीवन्मुक्तिसाधनविज्ञानोपायभूयं तत्समाधिसोपायां मुक्तिं तदुपायलक्षणशास्त्रप्रवेशं संक्षेपेनाभिधायेदानीं केन क्रमेण जीवन्मुक्तिपदलब्धं कथं
संसारसंकटे व्यवहर्तवाइ॥ रामइति प्रश्नस्योत्तरं प्रतिज्ञापूर्वकमाह। तत्रयं पर्यसंदर्भो॥ जीवन्मुक्तेत्यादिना जीवन्मुक्तानां पदं स्थानं स्थानं राज्यं निर्वाणमसमानं

॥ जीवन्मुक्तपदं प्राप्तो यथा रामो महामनाः॥ तत्ते हंस्यणु वक्ष्यामि जनानामनणाशान्तये॥१४॥ विषाग्रहाद्विनिःक्रम्य रामो राजीवलोचनः॥ दिवसा॥
॥न्यनयऊते ल्लीलात्मी नकुतोभयः॥१५॥ अथ गच्छति काले तु रामस्य गुणशालिनः॥ तीर्थपुण्याश्रमश्रेणीर्द्रष्टुमुत्कंठितं मनः॥१६॥ राघवस्त्वेितये॥
॥न्यैवमुपेत्य चरणौ पितुः॥ हंसः पद्माविव नवौ जग्राह नखकेशनौ॥१७॥ श्रीरामउवाच॥ तीर्थानि देवसद्मानि वनान्यायतनानि च॥ द्रष्टुमुत्कंठितं तात॥
॥तममेदं नाथमानसं॥ तदेतामार्थितां पूर्वां सफलां कर्तुमर्हसि॥ नास्तोस्ति भुवनेनाथ त्वयायोर्थनिमानितः॥१८॥ ॥ ॥ ॥

इत्रकाणां यथायेन चक्रानेणा येक्रमेणेत्यर्थः॥ विषाग्रहात्॥ द्विघालाभस्थाना गावार्यग्रहात्॥ नाजीवं कमलं॥ तीर्थानि पुण्याश्रमास्तेषां श्रेणीः पंक्तीः॥ उत्कंठो
त्कंठितेकान्तानास्य संजातेति उत्कंठितं संजातोत्कंठामित्यर्थः॥ नवावाभिनवौ नखावेव केशना॥ किंजल्कायो रखनाणायोस्तौ तथोक्तौ॥ देवसद्मानि देवालयाः॥ आयतना
नि चैत्यानि॥ चैत्यमायतनं तुल्ये॥ इत्यमरः॥ तत्रस्थाद्यर्थोयाचकः॥१८॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः॥
॥६॥

सममित्यव्ययंसहार्थे साकंसार्द्धंसमंसहेत्यमरः॥ अथ मुंचमोचनमकारीत॥ नक्तंचसाहितोदिवसोनक्तंचदिवसस्तास्मिन्इदानींनगात्वर्जितः॥ जाऊलानिवातवऊलदेशात्॥

॥२तिसंप्रार्थितोराजावसिष्ठेनसमंततः॥ विचार्यमिथ्योदेवैनरामंचपनमार्थिने॥२०॥ अमेनसत्रदिवसेम्नात्स्म्यांसहनाघवः॥ त्नेनगात्वगच्छत॥
॥ह्मात्नीर्थयात्रार्थमुद्यतः॥ अयारम्यस्वकान्तस्मात्क्रमात्कोशलमंडलात॥ स्नानदानजपध्यानपूर्वकंसददर्शहि॥२२॥ नदीस्तीर्थानिपुण्यानिवनान्या॥
॥यतनानिच॥ जाऊलानिदिनान्तेसुतदान्यन्यमहीभृतां॥२३॥ अमनात्किन्नमानवमानितःसमतल्लोकमहीमारविलामिमाम्॥ उपयुयोस्वगच्छन्तंह्युनन्द॥
॥नोविहृतादिकाशीवृन्तोकापीवेश्वनः॥२४॥ जालगुष्यास्कुलीत्रातेर्षिकीगंडिनवासिनां॥ प्रादिवेरापुनंश्रीमान्जयन्तोविष्णुपंथ्या॥२५॥ उवासस
॥सुरवीगेहेततःप्रभृतिराघवः॥ वार्षियशवीविधाकारारदेशावानागीतस्ततः॥२६॥ प्रातरुत्थायरामोसौहृत्वासंध्योपयाविधि॥ सभासंस्थंद्वभीनिसमंस्व

जाऊलंवातभायेषुमितिवचनात॥ अथवाजाऊलंमनुभ्रामिगतानापंततास्मन्न्धीनिस्पतानिजाऊलानि॥ विहृता क्रीडितादिशायेनसतपोक्तः॥ जयन्तश्च
सुतः॥ विष्णुयःस्वर्गः॥ उवासउषितवान्॥ सभायांसंस्थासंस्थितियस्यससभासंस्थः॥२७॥

ज्ञानं गर्भे यासां कथानां ताभिः ॥ आषेटके त्वया हृगयावांछया सदनं गृहं ॥ एवं दिनसमाधाना ॥ इत्येकं पदं ॥ नृपातेः संव्यवहारान्मनोज्ञया राजोदितः संव्यवहारे ॥

॥ कथाभिः सुपवित्राभिः सवासिष्ठादिभिः सह ॥ स्पित्वा दिनवस्तुभर्गिं ज्ञानगर्भाभिरादृत ॥ २८ ॥ जगाम पित्रं तु जातो महत्या सेनया वृतः ॥ वराहमाखि ॥
॥ षाकीर्णं वनमाखेटके कृपा ॥ २९ ॥ तत आगत्य सदने कृत्वा स्नानादिकं क्रमं ॥ सामित्र वांधवो भुक्त्वा निनाय समहद्वानिशां ॥ ३० ॥ एवं दिनसमाधानो भ्रात्रभ्यां ॥
॥ सह राघवः ॥ आगत्य तीर्थयात्रायां सह वासापितुर्गृहे ॥ ३१ ॥ नृपातेः संव्यवहारान्मनोज्ञया स्वजनचेतासि वर्द्धिकया नया ॥ पतिनि निनाय दिनानि सवेष्टया ॥
॥ स्वतसुधानसपेशलैर्नव ॥ ३२ ॥ पा = १

सनोरमया स्वजनचेतासि सज्जनानां चित्ते वर्द्धिकया ज्योत्स्नावत्प्रनन्दकारिण्या स्वतसुधानसपेशलतया ॥ स्वतः स्वस्तुतः ॥ स्तु प्रश्रवणाइति धातो ॥ सुधानसोऽमृतनसल्क
त्ये शालत्यामञ्जुलतया ॥ ३२ ॥

अथैवं श्रुत्युक्तानि श्रेयस्तोपायपरिपाटीफलानि ... संचिपूर्वकीस्वर्वाणि ऋमक्रमति छानात्मापो ततित्ततः पापक्षय ॥ पापेन पापठपनुद न्तीति श्रुतेः ॥ ततश्चित्त स्यादिवेकस्तमताततः संस्तानन्वपविज्ञानं ततो वैनाग्यादितत्तोमुमुक्षुत्वं ततो मोक्षसाधनागमेषणात्र ॥ ततः सर्वकर्म्मन्यासः ॥ ततो गुरुशरणो पसत्पत्तिः ॥ ततः श्रवणाय ठ छानत्र ॥ ततो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः ॥ ततोऽज्ञानविनाशः ॥ ततः स्वराज्यएवावस्थानं ॥ एवसंवत्सादो अस्मा च्छेनीनात्मसुत्थायपरंज्योतिरूपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पा

॥ अथोनवोऽरोवर्षेवर्त्तमानोनघूथकः ॥ जगामाउदिनंकाश्यंखिनदीवामलंसन ॥ ३३ ॥ क्रमादस्याविशाल्याक्षी पाण्डुतामुखमादधे ॥ पाकोत्सुरल्लदलं शाल्ली ॥
शालिमाल्यानि वाबुर्ज ॥ ३४ ॥ कपोलतलसंल्लीगापान्दिः पन्नासनास्थितः ॥ विनापत्वसमन्ह्रस्ती मध्यपानावभूवतः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥
॥

घतशति श्रुतेरिति ॥ तामिमाउपूर्वजिगऋजनाम्वगाकमलभजननाभिरतकातिपयउत्तषौ नेयस्पायुकी पुरुषोत्तममायिल्लोकाउज्जिबुक्तपाव्रतादिपाषिकारिउ नंदधानेपासन्नधौ दर्शात्वी शुल्तस्वानिष्कामकाम्मीव्रछानमतीतन्थं धर्तंदर्भोणाख्यायेदानीं तत्माल्लविवेकवैनाग्यलक्षणांदर्शयति ॥ तथेति ॥ ऊनषोडशानांषोडशी ॥ ऊनत्त्व तत्षोडशाश्रुतास्मिन्नमाम प्रायेषोडशाइत्यर्थः ॥ दिशालनाक्शानिति ॥ वक्रुद्धीकिःपाकेन ॥ कालपाकेन ॥ उत्पुरल्लानि विकासितानि दलानि यस्याम्बुजस्पततथोक्त ॥ सहालि ॥
मालपावर्तत इति शालिमाल्लं ॥ तूर्णीविभूवेतिसम्बन्धः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

परमदुर्म्मनाः ॥ अत्यन्तमहृष्टचेताः ॥ लिपिकार्म्मणा आर्पितं समर्पितमित्यादौ विचेणोपमायस्यसत थोक्तः ॥ परिजनेन सेवकजनेन घनानि विज्ञाह्यत्व ॥ उत्संगो
कः ॥ एवं निष्कामकर्म्मफलं वैनाग्यं संक्षेपेण प्रतिपाद्येत देव प्रस्तोन्ननाम्नाविस्तरेण प्रतिपादयिष्युः प्रश्नजीत्यर्थं प्रसज्जमाह ॥ एतास्मिन्नित्यादिना ॥ श्रुतो विश्रुतः ॥

॥ कृशाङ्गः स्वविलज्जयायुक्तः एवं दीपनमदुर्म्मनाः ॥ नो वाच कस्यापि किंचिल्लिपिकर्म्मार्प्पितो यमः ॥ ३६ ॥ एवं दास्यपरिजनेनासौ प्रार्थ्यमानः पुनः पुनः ॥
॥ चकाराह्निकमाचारं परिम्लानमुखाम्बुजः ॥ ३७ ॥ कदाचिद्वनिताभिस्ते एवं दशरथे नृपे ॥ हृष्टाति स्निग्धया वाचा कृत्वोत्संगे पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ नाकांक्षी ॥
॥ नातमेद्दुःखमिति मुक्त्वा पितुर्नृगाः ॥ रामो राजीवपत्राक्षस्तूष्णीमेव स्मातिष्ठति ॥ ३९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्र इति श्रुतः ॥ महर्षिरभ्यागाद्द्रष्टुं ॥
॥ तमयोध्यानराधिपं ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा मालितं लक्ष्म्या निवेद्य स्वाभिविष्टरं ॥ अहृष्टवदनो राजा स्वयमर्घ्यं न्यवेदयत ॥ ४१ ॥ उपविष्टाय तस्मै स तो विश्वामित्रा ॥
॥ यवीमते ॥ पाद्यमर्घ्यं च गां चैव भूयो भूयो न्यवेदयत ॥ ४२ ॥ अर्घ्यं पीत्वा तु विधिवद्विश्वामित्रमभाषत ॥ प्राञ्जलिः प्रयतो वाक्यमिदं प्रीतमना नृपः ॥ ४३ ॥

प्रासीद्धः ॥ लक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसया आत्मीकया ब्रताध्ययनजात्यागता दीप्तिर्हि ब्रह्मवर्चसां मालितं संजातमालं मालाकान लक्ष्म्या हृतामित्यर्थः ॥ स्वाभिविष्टरं ॥ ॥ ॥ ॥
स्वासिनम् ॥ ४३ ॥

श्रीः ॥
॥ ८ ॥
8

असंवीतमसंकल्पितमुपनीतमशंकितोपनीतं तेन मत्तं कल्पं स्त्रीविनासमीपं प्रापितेनेत्यर्थः ॥ भास्वता दीप्तिमता दीप्तिमद्विषयत्वात् ॥ विस्पष्टेनेति वा ॥ अथवा
संकितोपनीतत्वं भास्वत्वं च प्रसिद्धमेव ॥ अनुगृहीतत्वं दर्शयति यदनादीति ॥ अनाद्यपि प्रागभाववदनित्यं मा भूदित्यत ॥ अपायेति ॥ अपायो विनाशः ॥ अनपाय्यपि साहस्यपा
त्यधंसवदत अनादीति ॥ आद्यन्तरहितस्यापि नक्षुण्णस्यानित्यत्वं ॥ जगन्नित्यत्ववादिनः पृथिव्यादिवदित्यत आह ॥ अक्षुण्णमिति ॥ पृथिव्यादिवत् ॥ दिक्कालाभ्यां वा खण्डिता वयवं न

॥ असंकितोपनीतेन भास्वता दर्शिनेन ते ॥ साक्षात्त्वनुगृहीताः स्मो विणो वाम्बुजानाक्ष ॥ ४४ ॥ यदनादि यदक्षुण्णं यदपायविवर्जितं ॥ तदानन्दसुखं प्रा ॥
॥ प्तमयत्नाद्दर्शनान्मुने ॥ ४५ ॥ यथामृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमवर्षके ॥ यथाऽक्षस्येक्षणप्राप्तिर्भवदागमनं तथा ॥ ४६ ॥ यथा हर्षो न भोगत्या मृतस्य पु ॥
॥ नरागमात ॥ तथा त्वदागमाद्ब्रह्मन्स्वागतं ते महामुने ॥ ४७ ॥

भवतीत्यक्षुण्णं कूटस्थं नित्यमित्यर्थः ॥ आनन्दसुखं ब्रह्मसुखं आनंदं ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति ॥ अत्यानन्दशब्दा
र्पितया ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् ॥ यथामृतस्येत्यत्र अमृतस्येति पदच्छेदः ॥ ४७ ॥

काम्यइतिकाम:॥ शीतयत्यपतापंकनोति॥ इवशद्धोऽधारणो॥ विगतेति॥ इच्छा अर्थमात्रविषयारागस्त्वादिविशेषविषय:॥ अप्राप्ते पेप्रार्थनामात्रमिच्छा॥ प्राप्ते वा प्रार्थनानागइतिकेचित॥ मामुपागतइति यदिदमत्यद्भुतमितिसम्बन्ध:॥ येनार्थे नप्रयोजनेन प्राप्तोसितदर्थयन्मयाकार्यंकृतामित्येवावेहिसन्वय:॥ त्वहेतु

॥ कच्चतेपरम:कामः किं चतेकनवाप्यहं॥ तीर्थभूतोसियेविप्रा:प्राप्ता:परमधार्मिका:॥ ४९॥ गङ्गाजलाभिषेकेनयथाप्राप्तिर्भवेन्मम॥ तथात्व
॥ दर्शनात्प्रीतिरत्न:शीतयतीवमां॥ गतेच्छोभयरक्तो वीतरागोनिनामय:॥ इदमत्यद्भुतंब्रह्मन्यद्भवान्मामुपागत:॥ ५०॥ यत्कार्यंयेनसार्थेन प्राप्तो
॥ सिमुनिपुङ्गव॥ कृतमित्येवतद्विद्धिमान्योसिहिभृशंमम॥ ५१॥ तच्छ्रुत्वाराजशार्दूलवाक्यमद्भुतविस्तरं॥ हृष्टरोमामहातेजाविश्वामित्रोभ्यभाषत॥ ५२॥
॥ सदृशंराजशार्दूलतवैतन्महीतले॥ महावंशप्रसूतस्यवासिष्ठवशवर्तिन:॥ ५३॥ अहंनियममातिष्ठेसिद्ध्यर्थंपुरुषर्षभ॥ तस्याविघ्नकरावौ राक्षसा॥

मनिष्ठोऽसीति॥ हृष्टानिरुषी उद्गिन्नानिरोमाणियस्यसतथा॥ राजशार्दूल: राजश्रेष्ठ॥ सिंहशार्दूलनागाद्या:पुंसिश्रेष्ठार्थवाचकाइत्यमर:॥ आतिष्ठे अवलम्बे
यद्यपिविश्वामित्र: कृतार्थस्तथापिलोकदृष्टिमाश्रित्याह॥ सिद्ध्यर्थमिति॥ कार्यकारणसंघातस्यज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्ति:सिद्धि:कर्मणामसाक्षान्मुक्तिहेतु
त्वासिद्धेनसंभवात ममतस्यनियमस्याविघ्नकाइतिसम्बन्ध:॥ ५४॥

श्रीः ॥

॥ ९ ॥ राजा राघवो नन्दिनः वाचकः। रजनाां गजनाद्री त्वोरिति वचनात् ॥ इन्द्रशार्दूलो पर्य्याश्रित व्याघ्रस्तद्वदि क्रमो ऽति शक्तितो यस्य स इन्द्रशार्दूलविक्रमः ॥ विक्रमस्त्वतिशा

न्तो नेत्यमरः ॥ सत्यपराक्रमः ॥ सत्योवित पथ्यालपर्यवसः। यीपराक्रमो यस्य सत थोक्तः ॥ काकपक्षधरिरवः ॥ तस्यारक्तोवच्चेशाखी न फिनत्वादे देयत्व शकाशातयाति ॥

9

रात्राइति ॥ अपकर्त्तारो ऽपकारकर्त्तारः ॥ तेषांमूर्द्ध विनिग्रहे शासकाऽऽत्म त्वयः ॥ नचदिव्येन तेजसा शासकत्वमृषिगुप्तत्वश्चाविरुद्धमितिचेत्त ॥ अज्ञानावतानकर्मेरथास्त्र

॥ त्रातुमर्हसि मामार्त्तं राजन्गाधिनिमागती ॥ न वास्ति न्त्वदृतेयः श्रीमान् इन्द्रशार्दूलविक्रमः ॥ ५५ ॥ महेन्द्रसदृशो वीर्ये रामो रक्षोविघातने ॥ तं पुत्रं राजशार्दू ॥

॥ लरामं सत्यपराक्रमं ॥ ५६ ॥ काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ॥ ५७ ॥ राक्षसा ये पकर्त्तारस्तेषां मूर्द्धवि ॥

॥ निग्रहे न च पुत्रकृतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ॥ ५८ ॥ न तदस्ति जगत्यस्मिन् यच्च देयं महात्मनो ॥ हतांस्तेप्रतिजानामि हतांस्तान्विद्धि राक्षसान् ॥ ५९ ॥ न ॥

॥ त्वस्मदादयः प्राज्ञाः संदिग्धे संप्रहृलयः ॥ ॥ ॥ ॥

दनादिना दिव्यतेजसो ऽभिव्यञ्जकत्वसंभवात् ॥ अशक्तत्व मूनी ह्यत्याह ॥ नचेति ॥ महात्मना देयं न भवतीयन्न त्वास्तीति सम्बन्धः ॥ स्मर्यते हि ॥ त्वचंकार्गिःधीविकर्ां

संजी वंजी मृतवाहनः ॥ दधीचिनस्थानिकिमदेयं महात्मनामिति ॥ हतोतिहर्षो ॥ हतहर्षेऽनुकम्पायामित्यमरः ॥ संदिग्धे कार्ये संप्रहृत्तयइति बहुव्रीहिः ॥ यह

॥ ॥ (नःसम्प्रहृत्त्व ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ९ ॥

ननु बालकस्य कथमेतादृशं सामर्थ्यमित्यत इत्थं तव प्रतिज्ञेत्यत आह ॥ अहमिति ॥ महात्मानं संकल्पमात्रेण जगत्कर्तारं नन्वतिवृद्धं न यतीयांसं पन्नमात्मा
न वेद जानासि ॥ यदि धर्म इति ॥ धर्मादिकं ते मनसि यो ज्यते यदा स्थितं तत्र हि ॥ अपत्यं ॥ स्वीयमात्मजं पुत्रं कथंभूतमभिप्रेतमभिष्टं दातुमर्हसि ॥ उपनमात्

॥ अहं वेद्मि महात्मानं रामं राजीवलोचनं ॥ वसिष्ठश्च महातेजा ये चान्ये दीर्घदर्शिनः ॥ यदि धर्मो महत्वं च यशस्ते मनसि स्थितम् ॥ तन्मम सि
॥ स्वमभिप्रेतमात्मजं दातुमर्हसि ॥ इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ॥ विरराम महातेजा विश्वामित्रो मुनीश्वरः ॥ तच्छ्रुत्वा राज
॥ शार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितं ॥ मुहूर्त्तमासीन्निश्चेष्टः सदैन्यायेदमब्रवीत ॥ ऊनषोडशवर्षोयं रामो राजीवलोचनः ॥ न युद्धयोग्यमातस्य
॥ पश्यामि सह राक्षसैः ॥ इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याः पतिरहं स्थितः ॥ तया परिवृतो युद्धं दास्यामि पिशिताशिनां ॥ बालो रामस्त्वनीकेषु न जा
॥ नाति बलाबलं ॥ अतः प्रदास्ये दृष्टा नानेनान्यारणा बालिः ॥

स्त्रीव भूवेत्यर्थः ॥ षोडशानां पूरकं षोडशं तद्वत् वर्षं च तदूनं किंचिन्न्यूनं षोडशवर्षं यस्य स तथा पिशिताशिनां मांसाशिनां रक्षसां ॥ पिशितं तरसं मां
संपललं क्रव्यमामिषमित्यमरः ॥ न नावगतेर्युद्धभूमिः ॥

श्रीः॥

॥१०॥ नववर्षसहस्राणीति कथं त्वाष्टिवर्षसहस्राणीत्यत्र राक्षसात्प्राप्तीति नीयते॥ यदीति संबंधः॥ तर्हि नामा प्रदाने ऽन्यदापि निमित्तं शंकितमस्तीत्याह॥ अन्योति॥

॥नववर्षसहस्राणि मम जातस्य कौशिक॥ दुःखेनोत्पादितास्तेनु चत्वारः पुत्रकामया॥ प्रधानभूतस्तेष्वेको रामः कमललोचनः॥ तस्मिन्नेह॥
॥त्रयोप्यन्ये धारयंति न जीवंति॥ स एव रामो भवता नीयते राक्षसान्प्रति॥ यदि तत्पुत्रहीनत्वं मृतमेवास्तु विद्धि माम्॥ अन्यच्च यदि मे वि॥
॥घ्नं करोति सर्गे नावणा॥८॥ ततो ब्रुवीन राक्षसाः स्मो वयं तस्य दुरात्मनः॥ कालेकाले प्राप्नोति भिन्ना भूनि वीर्यविभूतयः॥ भूतेषु प्रभुदयया॥
॥त्ते घ्नती यनेककालतः॥ अथास्मीस्त्कवयं कालेरावणादिषु शत्रुषु॥ न शाममर्थाः दुरस्यात्तु नीयते ने षानि स्वयम्॥८॥ ॥ ॥

न च रावणस्यैवं विविधं वीर्यं कृतः॥ श्रुत श्च भवतां रावणादेन पाक्षिक वल्ल ककुत्स्थादि वसत्रसूतानां ताद्दृप पर्यंत इत्यत आह॥ कालरत्यादिना॥ पृथाग्नि
ना अस्मो ऽप्यं विलक्षणानि भूतानि वीर्यविभूतयो वक्तुमसौर्ध्यसम्पदः॥ कालेकाले॥ आविष्कारानुकूलेषु भूतेषु स्वसम्भुदयमाभिव्यक्तिं यान्ति॥ कालतः प्रलया

॥ पृथ्वी काले प्राप्नोति कृत्येन बाधना रावणादिषु शत्रुषु॥
नियतानि दिवि॥ ॥ ॥ ॥

कालस्य चातिकृत्यमेव दर्शयति ॥ अयमन्यतम इति ॥ पेलवीकृतसज्जनः ॥ विनलीकृतसाधुजनः ॥ धनानि नतनं सांद्रं पेलवं विनलीतान्वित्यमरः ॥
अयं कालोऽन्यतमः ॥ अन्यतममन्यः ॥ पूर्वस्मादत्यन्तविपरीत इत्यर्थः ॥ वार्द्धिकं वृद्धत्वं वृद्धक इव जर्ज्जरो वार्द्धकजर्ज्जरः ॥ ऊनषोडशवर्षोऽपि राघवो वार्द्धका ॥
॥ अयमन्यतमः कालः पेलवीकृतसज्जनः ॥ राघवोऽपि गतो दैन्यं यत्र वार्द्धकजर्ज्जरः ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरं ॥ समन्युः कौ
॥ शिको वाक्यं च मन्युर्वाचमतीपतीम् ॥ करिष्यामीति संश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ॥ सत्यवान्केशनी भूत्वा मृगतामामिवाच्छति ॥ यदि त्वमस्
॥ मो राजन्गमिष्यामि यथागतम् ॥ हीनप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सबांधवः ॥ तस्मिन्कोपपरीते तु विश्वामित्रे महात्मनि ॥ चचाल वसु
॥ धा कृत्स्ना सुरांश्च भयमाविशत ॥ कोपाभिभूतं विज्ञाय जगान्मित्रं महामुनिं ॥ धृतिमान्सुव्रतो धीमान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत ॥ इक्ष्वाकु
॥ वंशयातोऽपि स्वयं धर्म इवापरः ॥ न पालयसि चेद्वाकीकोपरः पालयिष्यति ॥ शुभ्यपादेच्छालितेन यूवकाने राजत्त्वः ॥ मयपीनि
॥ ति सङ्घांतितां वकातुं त्वमर्हसि ॥ यत् पुत्रपासिह नज्वलनेनामृतं यथा ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं राक्षसांतिनाक्षसाः ॥ ॥ ॥
वस्पायामिव जर्ज्जरो भूत्वा यत्र यस्मिन्काले दैन्यं दीनभावं दुःखवितां गतः ॥ राघवसर्गो दशरथविषय इति केचित ॥ कौशिकः कुशिकगोत्रो विश्वा
मित्रः ॥ केशनी तिसिंहः ॥ अक्रमो समर्थः काकुत्स्थेति सबोधनं सामिप्रायं ॥ ॥ ॥

श्रीः॥ द्दातान्यपदस्तानिसाश्चितानिवाऽस्त्राणीयेनसक्तास्त्वस्ती॥रास्त्रानिराज्ञाभविष्यन्निवर्षयितुमितिरोषः॥कुतोरामःकुत्रनामइत्यर्थः॥परिव्राड्वार्म्मि
॥११॥ णाम्॥परिव्राजांसन्यासिनांधर्म्मानिपरेऽस्मादयोयस्यसतथोक्तस्त्ती॥उदेतिरुष्यति॥आरमायातिविपीदतीत्येतदनायासपदानिघ्राणाम्॥काकल्या
॥वाल्मीकिरुवाच॥तथावासिष्ठेब्रुवतिराममभ्यपजनान्नृपः॥कथंकीदृक्कुतोरामइतिपप्रच्छबुद्धिमान्॥ ॥रामभृत्याऊचुः॥रामोराजीवपत्राक्षो
॥यतःप्रभृतिचागतः॥सविपन्नोर्थयाजायास्ततःप्रभृतिदुर्म्मनाः॥यत्नप्रार्थनयास्माकंनिजव्यापारमाह्निकं॥सोयमाम्लानवदनःकरोतिन
॥करोतिवा॥किंसम्पदाकिंविपदाकिंगेहेनाकिमीहितैः॥सर्वमेवासदित्युक्त्वातूष्णीमेकोवतिष्ठते॥वस्त्रपानाशनादानपराङ्मुखवत्यतथा॥परि
॥व्राड्धर्म्मिणांराजन्सोऽनुयातपस्विनं॥नाभिमानमुपादत्तेनाभिवाञ्छतिराजताम्॥नोदेतिनास्तमायातिसुखदुःखानुवृत्तिषु॥नीतमा
॥पुन्नायासपदसंप्राप्तिवर्जितैः॥चेष्टितैरितिकाकल्याभूयोभूयःप्रगायति॥आपदामेकवामावासमभिवाञ्छसिकिंधन॥अन्तरीक्षेति
॥सर्वएवमर्थिभ्यःसंप्रयच्छति॥८९॥ ॥ ॥ ॥

काल्यसूक्तमधान्वीना॥काकलीतुकलेसूक्ष्मइत्यमरः॥हेआर्थेन्द्र॥आपदामेकंमुख्यमावासंनिलयंधन्विकिमर्थमभिवांछसि॥अभीक्ष्णसीत्यन्तरीक्ष्यच
त्रशासनेनहत्वासर्वस्वमर्थिनेयाचकायप्रयच्छतिददातितादृशंचेतस्तस्यकिंकुर्म्मोनादिमज्जतिसंबंधः॥८९॥ ॥ ॥

चकृत्येव्यवहारे तं रामं निवेशयितुं यः क्षमः ॥ ईदृशो महासत्त्वोऽस्मिन्महीतले क इवस्यात ॥ को वृस्यादिसम्बन्धः ॥ महानुदयः ॥ परमानंदाविर्भा
॥ ॥ नाविभः किं महावाहो ममापताहशचेतसः ॥ कूर्मः कमलपत्राक्ष गातिरत्र हिनोभवात् ॥ ईदृशः स्यान्महासत्त्वः क इवास्मिन्महीतले ॥ व्या
॥ कृते व्यवहारे तं यो नियोजयितुं क्षमः ॥ ९१ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ एवं चेत्तं महाप्राज्ञ भवन्तो रघुनंदनं ॥ इहानयन्तु त्वरिता हारीता हारिणा इव ॥
॥ ९२ ॥ एष मोहो रघुपते नाप्रज्ञो नापि राजतः ॥ विवेकवैराग्यहतो बोध एष महोदयः ॥ एतास्मिन्नार्जिते युक्तामोहे स रघुनंदन ॥ विश्वानीमेष्व
॥ पिपदे तस्मिन्वयसि चोत्तमे ॥ ९४ ॥ निजां व प्रकृतामेव व्यवहारपरम्परां ॥ परिपूर्णमना मन्दमाचरिष्यस्यखंडितां ॥ ९५ ॥ एवं मुनीन्द्रे ब्रुवति
॥ पितुः पादाभिनन्दनं ॥ कर्तुमभ्याजगामाथ रामः कमललोचनः ॥ ९६ ॥ प्रथमं पितरं पश्चान्मुनी मान्यैकमानितौ ॥ ततो विप्रांस्ततो बंधूर्
॥ वृगानामततो गुरुन् ॥ जग्राह चततो दृष्ट्या मनाक् मूर्ध्ना ततो गिरा ॥ राजलोकेन विहितां नाम प्रणामपरंपरां ॥ ९७ ॥ ॥ ॥

बोधस्मात्ततोक्त एव ॥ मोहो बोध इति ॥ मोहस्यैतादृशस्य बोधहेतुत्वादुपचर्यते ॥ मनाक् मूर्ध्ना ईषत् ॥ शीर्षः कम्पनेन ॥ ९८ ॥ ॥ ॥

श्रीः ॥

॥ १२ ॥ न्यादिवद्रूत ॥ उपवेशनमकार्षीत् ॥ विश प्रवेशने इति धातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनं ॥ नेर्विश इति सूत्रादात्मनेपदं ॥ परिपेलवाः प्रविरलाः ॥ प्रसन्नाः प्र-
वाचः ॥ ऽः रतेनेडज्ञे पोयेषां ते नैउज्जके शः ॥ ऽछ आरंभो व्यापारो येषां ते ऽनारंभाः ॥ यशउउक्रमाः ॥ ऽः साध्या इत्यर्थः ॥ अतज्ञइवा । अब्धलादिरिव ॥ क-
12 ल्लोला महोर्मयः ॥ व्यामोहसागरे कल्लोलाः ॥ प्रवाहरूपदः ॥ सागरे शालिल्वंतुरीरीरनता शालित्वं ॥ रीमरी रोजउ इत्यमनः ॥ संक्षेपेण पूर्वं प्रतिपादि-

॥ उत्तुष्यापुत्रतिष्ठेति वदत्येवं महीपतौ ॥ भूमौपरिजनास्तीर्णे वासीने सत्यतिस्तन ॥ ८९ ॥ दशरथउवाच ॥ पुत्रप्राप्तविवेकस्त्वं कल्याणानां च भाजनं ॥
जडवज्जीर्णयाबुध्याखेदयात्मानमीयता ॥ ९० ॥ वृद्धविप्रगुरुप्रोक्ता तादृशेनानुतिष्ठता ॥ पदमासाद्यते पुण्यं न मोहमनुधावता ॥ ९१ ॥ तावदेवापदो दूरे ॥
॥ तिष्ठन्ति परिपेलवाः ॥ यावदेव न मोहस्य प्रसरः परिदीयते ॥ ९२ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ राजपुत्र महाबाहो शूरस्त्वं विजितास्त्वया ॥ उच्छेदाउत्तानमा अप्यमी
॥ विषयारयः ॥ ९३ ॥ किमतज्ज्ञ इवाज्ञानां योग्ये व्यामोहसागरे ॥ विनिमज्जसि कल्लोलबहुलेजाड्यशालिनी ॥ ९४ ॥ विश्वामित्रउवाच ॥ किंनिष्ठाः के च ते केन
किंयन्तः का नाणोनते ॥ आधयः प्रविलुम्पन्ति मनो गेहमिवाखवः ॥ ९५ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्यैव नागपस्य विस्तारेण प्रतिपादको नन सदर्भोत्थान हेतुभूतान् ॥ विश्वामित्र प्रश्नानुपाक्षिपति ॥ किंनिष्ठा इति ॥ आखवो मूषकाः गेहमिव ॥ ये मनः पीडाल-
क्षणा आधयः ते तव मनो विलुम्पन्ति ॥ विशेषेणानन्द्यन्ते ते किंनिष्ठाः ॥ के च विषयेषु नितरां तिष्ठतीति किंनिष्ठाः ॥ के च स्वरूपतः केन कारणेन जाताः ॥ ९५ ॥
कियन्तः परिमाणतः ॥ ९५ ॥

प्रयोजनप्राप्तस्यानिष्प्रयोजनत्वशंकां शातयति ॥ अनघ आश्रयो येन प्राप्तेनाभिमतेन सर्वैस्त्वां पुनर्न भेत्स्यन्ति यथाभिप्रेतं तत्स्वबुद्धिबलमाश्रित्य प्राप्स्यसि ब्रूहि
मन्वयः ॥ केतुर्ध्वजः ॥ यथान्वयस्य केतुनः लंकानस्त्य पारखुवंशस्यालंकान इत्यर्थः ॥ ५ विनानाममथानीगदिलासो विस्तानो गर्भे यस्य तन्नथा ॥ विनाशो हो मे बः ॥ व

॥ यथाभिमतमाश्रुत्वा ब्रूहि प्राप्स्यसि चानघ ॥ सर्व एव पुनर्येन भेत्स्यन्ति त्वां तु नाथ यः ॥ ९६ ॥ इत्युक्तमस्य सुमते रघुवंशकेतुना कार्यवाक्य ॥
॥ मुदितार्थविलासगर्भम् ॥ तापात्ययेन भासि गर्जितवारिवाहैवर्हीयि यातनुम्भिताभिमतार्थसिद्धिः ॥ ९७ ॥ ० ॥ इति श्रीवाल्मीकिये मो
॥क्षोपाये वैराग्यप्रकाने कन्यागोवैराग्योत्पत्तिप्रतिपादनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥

र्हिमयूरः ॥ अनुमिताभिमतस्यार्थस्य प्रयोजनार्थस्य प्रयोजनस्यासिद्धिर्येन स तथोक्तः ॥ ९७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखपूज्य
पादशिष्य श्रीमदात्मसुखविनिर्मितायां वासिष्ठचन्द्रिकायां वैराग्यप्रकरणे वैराग्यसंभूतिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥

श्रीः॥
॥१३॥

पूर्वसंक्षेपेण प्रतिपादितं वैराग्यं विस्तरेण प्रतिपादयन्नुमतत्त्वं यथा संदर्भ इति तात्पर्यमेवादिसूतमवौ तत्रातीतसंगतेर्को निष्ठा इत्यादि प्रश्नानामुपक्रमः॥ तत्र त्वयार्थवि
वनमुवाच राम इत्याह॥ इतीति॥ मन्थरमन्दगामिगंभीरमित्यर्थः॥ मन्दगामीत्युमन्वितमित्यर्थः॥ अंबुधिः समुद्रो मेखला कांचीयस्याः सा तथोक्तां॥ ईदृशो वक्ष्य

13

॥वाल्मीकिरुवाच॥ ॥इति पृष्टो मुनींद्रेण समाश्वास्य मनाग्वचः॥ उवाच वचनं रामः परिपूर्णार्थमन्वितं॥१॥ श्रीरामउवाच॥ भगवन्भवता॥
॥पृष्टोयथावदधुनाखिलम्॥ कथयाम्यहमज्ञोपि को लंघयति सद्वचः॥२॥ अहं तावदयं जातो निजेस्मिन्पितृसद्मनि॥ क्रमेण वृद्धिं संप्राप्तः प्राप्त
॥विद्यश्च संस्थितः॥ ततः सदाचारपरो भूत्वाहं मुनिनायक॥३॥ विहृतस्तीर्थयात्रार्थमुर्वीमंबुधिमेखलाम्॥ एतावताथ कालेन संसारा
॥स्थामिमां हरन्॥४॥ समुद्भूतो मनसि मे विचारः सोयमीदृशः॥ किं नामेदं बत सुखं येयं संसारसंस्थितिः॥ जायते मृयते लोको मृयते जनना

माणप्रकारः॥ इयं संसारसंस्थितिः॥ इयं किं नाम सुखदेवदेत्यन्वयः॥ असुखकरत्वमेव दर्शयति॥ जायत इति म्रियते जायते जननं मरणं विनाकृतमित्यर्थः॥ जन
नाय म्रियते वर्तते स्वाज्ञस्यावश्यं जन्महेतुरित्यर्थः॥५॥ ॥ ॥ ॥

॥१३॥

सचराचरवेष्टिताः सचराचरैर्नष्टं कृता इत्यर्थः ॥ पापाः पापहेतवः ॥ भावाः पदार्थाः ॥ विभवभूमयः ॥ ऐश्वर्यकारणानि विभवभूमयो भावाः ॥ सर्वे विपदां पदं स्थानं भव
न्तीत्यन्वयः ॥ आपदां पतय इति क्वचित ॥ स्वप्नसंसारवन्मनोनिर्मित एवसंसार इत्याह ॥ अयमिति ॥ प्रपञ्चनमसंगिनः ॥ स्वभावतोऽन्योऽन्यसंकोचेन रहिताः ॥ अतः सम्ब
न्धः ॥ हि त्वं दृष्टाः ॥ अयं शलाकेति ॥ अयं निर्मितं शंकुतुल्यान्यपि यः शलाकाजतुकाष्ठवत्सर्वे स्पर्शं सम्बध्यते ॥ भावाः पुत्रभार्यादिलक्षणपदार्थाः ॥ केवलं स्वया मनः
कल्पनया मम भार्या पुत्रो मम मे यं भार्या मित्रायं पितेत्यादिलक्षणया प्रतिबध्यन्ते ॥ सम्बध्यन्ते ॥ कोऽहमिति शरीरेन्द्रियमनोबुद्ध्यहंकारान् विनाज्ञानं विचित्रवीतिविषे केवलानी

॥ आस्थिराः सर्व एवैते सचराचरवेष्टिताः ॥ आपदः पतयः पापा भावा विभवभूमयः ॥ ७ ॥ अयं शलाकासदृशः प्रपञ्चनमसङ्गिनः ॥ ॥
॥ आश्लिष्यन्ते केवलं भावा मनःकल्पनया स्वया ॥ किं नो राज्येन किं भोगैः कोऽहं किमिदमागतं ॥ यन्मिथ्यैवास्त तन्मिथ्या कस्य नाम किमागतं ॥ ८ ॥

मध्ये कोऽहं किं तमोहमागतममिथ्या कीमीदं जगत्किं सत्यमुतासत्यं ॥ सम्यग्विचारणायां यज्जगन्मिथ्यैव भवेत्तन्मिथ्यैवास्तु ॥ न हि मिथ्याकदाचित्सत्यं भवति ॥
तेन कस्य किमागतं नाम ॥ न हि मिथ्यापदार्थेनापकारो उपकारो वा कस्य विजानाति ॥ न हि मरीचिकोदकेन मनुष्यमैभूषणं दूषणं वा भवति ॥ अधिष्ठानभूतस्यात्म
नः कल्पितप्रपञ्चेन न किंचिदपि भवतीति भावः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं संसारस्य तत्त्वविचारकस्यापि किं फलमित्याह ॥ एवमिति ॥ ततस्तस्माद्धिमशब्दिताति नम्रमाणि ॥ पथिकः पान्थः मनुष्यमनुभूमिषु ॥ वीनिष्ठाइत्यादि प्ररनोत्रन
गनार्थसिवतुपो ह्यात ह्मन्वे पानीतदु न्ना न्याह ॥ साम्प्रतीति ॥ इदं तं सारदुःखं कथं केनोपायेन साम्प्रतीति विचारयानमोस्मिदुःखितोऽसि ॥ जरदुमोजीणहिन्ह
कोग्तोनिश्रुकः ॥ हरीं किंइं केनकारणेनाथवयः प्रविलुम्पतीतीत्याप्रिव्रस्नस्यसंशानशान्तुपायापनिज्ञाने नकारणेनेत्युक्तनमर्थादि देवोक्तमितिवेदित
व्यं ॥ सर्वभोगसमाहृतस्त्वं कथं दुःखमेववर्णयासि दानिद्रु एवेत्याशंक्य सर्वमनर्थकं नेदमिति दर्शयन्नाह वनेकानर्थहेतुनेन्द्रतीत्याह ॥ वित्तेति ॥ वित्तानानि

॥ एवं विमृशतोब्रह्मन्सर्वेष्वेव ततो मम ॥ भावेषु रतिनायाता पथिकस्य मरुष्विव ॥ ८ ॥ साम्प्रतं किं कथं दुःखमिति तप्तोस्मि चिन्तया ॥ जरद्रुम इवो ॥
॥ त्रेण कोटरस्थितवह्निना ॥ संसारदुःखपाषाणनीरन्ध्रहृदयोप्यहं ॥ निजलोकभयाद्देव गलद्बाष्पं न रोदिमि ॥ ११ ॥ चित्तानि विषयस्कन्दानि ॥
॥ नानन्दाय धनानीमे संभ्रमूतकलत्राणि गृहाण्युग्रापदामिव ॥ १२ ॥ ॥ ॥

वयः समृता पुवदक्षा एपाश्रुवविशेषायेषांतानितयोन्त्राणि ॥ धनैरुत्पादितोपि वित्तानि वयध्वकवाद्दानयंतंप्रत्पषं संभ्रमूतकलत्राणीति ॥ सम्पद्यक ॥
मृतप्रमवानिकलत्राणिपानयेषुगृहेषुतानितथोक्तानि ॥ उग्रापदां ॥ उग्रा आपदो येषां प्रत्यगाणितदुग्रापदस्तेषां यथा प्रहृष्टाभिरापङ्क्तिराक्रान्तानीकुञाम्बिनावक्र
तुल्यविनासमूहजनकानिचक्रापदा परिहितभायाणि गृहाण्यपिन सुखाय भवति ॥ किंतु दुःखायैव तथा पानीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

षनानि द्यानन्तानंषनहेतुःश्रीयं निद्दाति॥ इयमस्मिन्नित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः॥ आस्मिन्संसारे स्थिता॥ ऽपारामहती॥ ऽपारोऽगाधमहतो रित्यमरः॥ परिपेलवा परि
तः समन्तात्तलायेयंश्रीः सापि सम्पदा सुखदानभवति॥ नूनंनिश्चयः॥ अन्तु तपरिमोक्षाय भवतीति योजना॥ गुणामेवाश्रयते लक्ष्मीरिति न्नियमाभावान्तस्य
आश्रयतो दुष्टत्वमाह॥ गुणेति॥ ऽनात्तदुःखेनानूनदुःखानुवर्द्धिनीतियावत॥ अथवा आदाट्ठराहेनारोहोलक्ष्यते॥ ऽरोहो दुःसाध्येत्यर्थः॥ गुणागु
णविवाने गुणविना पार्श्वगमलम्बते॥ किलेति वार्त्तासंभाव्ययोरित्यमरः॥ राजप्रकृतिवद्राजस्वभाववत॥ यथा राजस्वभावोऽज्ञेनिसज्जनम्पापार्श्वगोविचा

॥इयमस्मिन्स्थितो घनासंसारे परिपेलवा॥ श्रीर्नु ने परिमोक्षाय सा स्मिन्नूनं न सम्पदा॥१३॥ गुणागुणाविचाने गुणविनैव किल पार्श्वगी॥
॥राजप्रकृतिवन्मूढ दुरारोहावलम्बते॥ कर्म्मणा तेन तेनैषा विस्तारं मनुगच्छति॥ दोषासी विषवेगस्य यकी नांविसनायते॥१५॥ ॥

कर्म्मणेति॥ तेन तेन साधनासा
रंविनाऽवलम्बते ऽरारूढत्व भवतीति तद्वत॥ अथवा राजप्रकृतिरमात्यादिराश्रयते॥ लक्ष्या दोषमुन्काभिवृष्ठ्योतमाह॥
पुना वा कर्म्मणा विस्तारमभिवृद्धिं मनुगच्छति॥ अभिवृद्धापि साधनसुखायभवतीत्याह॥ दोषेति॥ यन्त्रस्त्रीदर्पस्त्रीरदोषासी विषवेगस्य दोषाद्दर्पादेव आशी
विषाभुजंगमास्तेषां विषवेगस्य विराजः विसर्पणां तद्भावनाति॥ यथा स्तीभभुजंगस्य विषविषवेगस्य वर्द्धकं भवति॥ तथा दोषधार्पणां प्रभावदपविषवेगव॥
द्वकं तस्त्रीदर्पस्त्रीनामीत्यर्थः॥ यत्क्लीनं विसनायते सैषेति पूर्वेणासम्बन्धः॥१५॥

श्री
॥१५॥
15

यन्नीतं विसरायत इत्युक्तौ ॥ स्पष्टयति ॥ तावदित्यादि श्लोकचतुष्टयेन शीतः सुखकरो मृदुर्विनयमकुनवा कत्वगादिगुणाकः स्पर्शः सम्पर्कीयस्य सत्तथा ॥ वात्यां च
क वातः परुषीकृतः कर्कशीकृतः ॥ शर्करसो कृतः ॥ वक्र वात वलिति हि मं यथा उः स्व दस्पर्शं ति थाल रूपादि घर्मी कृत विनोदः स्व संपर्को भवतीत्यर्थः ॥ वाज्ञापाडिताः
कृतज्ञाः कृतोपकानस्मर्तारः ॥ पेशला: पटवः दक्षे चतुर पेशल पटव इत्यमरः मनयो रत्नादय: ॥ योजननिन्द्यो न भवतीत्य जननिन्द्यः ॥ विकत्थनः श्रूरोहंकोनाम
ममत्स्टपोऽस्मीत्येवं श्लाघ्यकः ॥ श्रीमानजननिन्द्यः पुरुषो दुर्लभ इत्यस्पष्टत्वाभ्रत्वेनामानुतिरहितः ॥ पूर्नादिउक्त इति ज्ञेयं ॥ स्व भ्रोत्थिता स्वभ्राद्वल्मीकादित

॥ तावच्छीतमृदुस्पर्शः पिनेश्वेव जनेजनः ॥ वात्ययेव हि मं यावत् नाश्रियानपरुषीकृतः ॥१६॥ प्राज्ञाः शूराः कृतज्ञाश्च पेशला मृदवश्च ये ॥ पांसुमुष्टेव
॥ ननयः श्रीपाते परुषीकृताः ॥ श्रीमानजननिन्द्यश्च स्वच्छ शूरश्चाप्यविकत्थनः ॥ समदृष्टिः प्रभुश्चेति दुर्लभाः पुरुषास्त्रयः ॥१८॥ मनोरमाक
र्षति चित्त हार्ति कदर्यसाध्याङ्गनाम मुनाच ॥ व्याला वलीगात्रविवृत्तदेहाः श्वभ्रोत्थिता पुष्पलतेव लक्ष्मीः ॥१९॥ ॥ ॥

श्वभ्राद्रुत्पन्ना ॥ श्वेङ्गनिर्व्यथनं रोके रंध्रं सुभ्र्ने च पथा सुरदि इत्यमरः ॥ पुष्पलते वलक्ष्मीरापातसौन्दर्यान्मनोरमा सती चित्तहार्त्रिमाकर्षति ॥ स्वामिसुखैकतो तीर्त्य
र्थः ॥ कदर्यसाध्या कदर्येन कृपणेता थेंन जीवसे नादिज नितेन साध्या ॥ व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा ॥ व्यालाः सठाः ॥ भे घालिंगः सठे व्यालः पुंसि स्वापदसर्प्ययो नित्य
मनः ॥ तेषामवल्यापंक्त्यागात्रेषु विवृत्तो लुठितो देहोयस्याः सा तथोक्तास्वतापे क्षेतु सर्प्पपंक्तौ शरीरलुठितदेहा ॥१९॥ ॥ ॥१४॥

लक्ष्मीनिंपानं तनं लक्ष्मीभोगनिमित्तमायुर्विंदति ॥ आद्यः पल्लवकोणाग्रलग्नाम्बुकणभंगुरमिति ॥ पल्लवस्य कोणाग्रे लग्नभागस्तस्मिन्लग्नमानोदकलेश
वद्भंगुरं शीलमायुर्नकांडे अनवसरे कांडेऽ स्त्रीदारुणीवार्द्धजीवितसंचारिप्रीतिनामानुशासनात् ॥ शरीरं संत्यज्य जातीत्यन्वयः ॥ अत्र दृष्टान्तः ॥ उन्मत्तामिवेति
यथाऽ उन्मत्तामत्तंत्यजाति नदति ॥ यथा वा उन्मत्तामिव स्थितं शरीरमिति सम्बन्धः ॥ ननु कादि दीर्घमायुरपि दृश्यते ॥ सत्यं ॥ तथाप्यज्ञानानुपयोगनर्थमेवेत्यत आ

॥ आद्यः पल्लवकोणाग्रलवांबुकणभंगुरं ॥ उन्मत्तामिव संत्यज्य यात्यकांडे शरीरकं ॥ २० ॥ विषयाशीविषासंगपरिजर्जर ॥
॥ चेतसां ॥ अप्रौढात्मविवेकानामाशुनाशकारणं ॥ २१ ॥ वयं परिमिताकारपरिनिष्ठितनिश्चयाः ॥ संसाराभ्रतडित्पुंजे मुनेना ॥
॥ शाविनि हृताः ॥ उच्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य चरवाडनं ॥ नपनश्च तरंगाणामास्थायाम् आशाविनि हृताः ॥ २२ ॥ ॥

ह ॥ विषयेत्यादि ॥ विषया एवाशीविषा भुजंगमास्तेषां संगेनासक्त्या सम्बन्धेन वा परिजर्जराणि जर्जरीभूतानि चेतांसि येषां ते तथोक्तास्तेषां ॥ अप्रौढोऽप्र
वृद्ध आत्मविवेको येषां ते तथोक्तास्तेषां ॥ पुनरप्यायुषोऽस्थिरत्वं प्रतिपादयति वयमित्यादि श्लोकत्रयेण ॥ परिमितः परिच्छिन्न आकारो यस्य स नात्मनः तस्मिन्
नपरिनिष्ठितनिश्चयाः स्थिरबुद्धयोपि वयं संसाराभ्रतडित्पुंजे संसारमेघविद्युत्समूहे आशाविनानिहृताः ॥ नस्तारविनोयं पनीर्वधनम् ॥ २३ ॥ ॥ ॥

श्रीः॥ पेलवं तनु ॥ पेलवादिरत्नेतन्धिन्त्यमनः ॥ ननूपायविशेषेणास्थिरमायुरपि संवादयन्कारखिलमुत्तमयोजोकेहरपते ॥ सत्यं ॥ तदप्यब्रह्मविदस्तस्यानर्थपिंत्याह ॥ आविश्या-
॥१६॥ ज्ञेति ॥ विमूढो विविधमूढो ब्रह्म एषाविश्यात्ममनाः ॥ शून्यं व्यर्थमातता ॥ विस्तीर्णा आयुर्दुःखायैव ॥ इहते दुःखे एव तत्सम्पादयतीत्यर्थः ॥ अश्वतरी नाम ॥ अश्वाद्गर्दभ्या-
मुत्पन्ना तस्या गर्दभस्यामेवदन्तीति प्रसिद्धं ॥ ज्ञानाद्युपयोग्यायुषोर्विनिन्द्यतं उपयोगितन्तु स्तौति ॥ उपदेशान्वाय ॥ प्राप्यमिति त्रयेण ॥ येन जीवितेन प्राप्यं ब्रह्म संप्राप्यते

॥ पेलवं शरदीवाभ्रमस्नेह इव दीपकः ॥ तरङ्गक इवालोलं गतमेवोपलक्ष्यते ॥२४॥ आविश्याज्ञमनाः शून्यमायुराततमीहते ॥ दुःखायैवविमूढोऽन्तर्ग-
॥ र्भमिस्वतनीयथा ॥२५॥ प्राप्यं संप्राप्यते येन भूयो येन न शोच्यते ॥ पराया निर्वृतेः स्थानं यत्तज्जीवितमुच्यते ॥२६॥ तरवोऽपि हि जीवन्ति जीवन्ति मृग-
॥ पक्षिणः ॥ स जीवति मनो यस्य मननेनैव जीवति ॥२७॥ जातास्त एव जगति जन्तवः साधुजीविनः ॥ ये पुनर्नेह जायन्ते शेषा जठरगर्दभाः ॥२८॥

अत एव येन जीवितेन जन्माद्याधा भूयो न शोच्यते ॥ यज्जीवितमात्मस्थकर्म्मक्रियात्पराया विषयसुखविलक्षणाया निर्वृतेस्सुखस्य स्थानं भवति तज्जीवितमुच्यते ॥
कार्याप्यपितो हि तत्वाज्ञानात्तस्मात्तिन्नवरूपं भवतीत्यायुषः ॥ कार्यभूतजीवस्य प्राणाधानालक्षणस्य तस्मात्तिं नन्द्रकतायस्यऽंसो मनोऽदुर्वासनापनयरूपं ॥ मननेन वस्तु-
तविषयभूतानि तपनेन जीवति मननादिजनितस्वात्मनोणावाचितमेव भवति ॥ स जीवति स सम्यग्जीवतीत्यर्थः ॥ जठरगर्दभाजठराकृत्यगर्दभाः ॥२८॥ ॥

अन्नजीवितस्य द्रव्यादिजीवितवदुर्ज्जितत्वं दर्शयतानतः शरीरादेरपि दुष्टत्वमर्थाद्दर्शितं तद्दर्शयति ॥ भार इत्यादि श्लोकद्वयेन ॥ भारो यथा दुर्द्धरः स्वाधीनो न भवति ॥ एवम् विवेकादेः शास्त्रादिकं स्वाधीनं न भवतीत्यर्थः ॥ अविवेकस्त्वविवेकासमर्थामिदं बुद्धिर्विवक्षितः ॥ भारो नात्मविदो वपुरित्यस्य दृष्टान्ततया न्यस्तं हृदमुपन्यस्तमिति ॥ तेषां ॥ नत्वात्मविदो वपुर्भारमेव तत्र किमुच्यते ॥ भारो नात्मविदो वपुरिति ॥ नैतत् ॥ आत्मविदः शरीरस्यैवाभावात्तत्राप्रिभासिके तस्मिन्पूर्ववद्भिनिवेशाभावात्प

॥ भारो विवेकिनां शास्त्रं भारो ज्ञानञ्च रागिणां ॥ अशान्तस्य मनो भारो भारो नात्मविदो वपुः ॥ २९ ॥ रूपमायुर्मनो बुद्धिर्नृतं कान्तास्पिनेक्षिति ॥ भारो भान ॥
॥ धनस्येव सर्वेऽङ्गः त्वायउर्द्धपः ॥ ३० ॥ दिनैकातिपये नैव परिज्ञायगता दनं ॥ उर्ज्जनः सज्जने नैव यौवने नाविमुज्यते ॥ ३१ ॥ तस्थिंनतयामुखभासितया ॥
॥ सततमुद्रितमुन्नमफल्गुवै ॥ जगति नास्ति तथागुणवर्ज्जितं मनणाभाजनमायुनिंदयपा ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

यन्नामच्छेदयो रोपासीन्यात ॥ स्थिरे क्रितास्थिरवेष्टितं स्थिरकार्यविषयत्वात ॥ स्थिरत्वमिति तस्यां स्थिते क्रितमिति कवित ॥ तत्रापि सर्वार्थः ॥ यौवनावस्थाया रूपादि सुखाय भवतीत्याशंकत तस्यास्थिरत्वान्मैवमित्याह ॥ दिनैकाति ॥ परिज्ञायउर्ज्जन इति ज्ञात्वागतादनमिति क्रियाविशेषाणां ॥ आयुर्न्निंदामुपसंहरति तस्थिंनतयेति सुखभासितया ॥ सुखदीपितया ॥ सुखशोभितया स्थिरत्वेन शततमुद्रितं त्यक्ती ॥ उन्नमफल्गु ॥ असत्यसानं ॥ असारं फल्गु शून्यमित्यमरः ॥ मनणभाजनमिदमायु ॥ र्म्थागुणवर्ज्जितं तथागुणवर्ज्जितमन्यद्वस्तु जगति नास्तीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ॥

॥१०॥ ऽप्यायुषोहंकारद्वारानर्थहेतुत्वात् निंद्यत्वान्निन्दां त्वनर्थदानस्य प्रधानद्वारमहंकारं निन्दति सुखैवेत्यादिभिः समस्तश्लोकैः ऽदुष्टोऽहंकारोऽनहंकारः ऽदुष्टहंकार एव वैरी
ऽनहंकारं वैरी मोहादज्ञानात् सुखैव वृथैव ऽसम्भृत्यपि तआभिमुख्येनोक्रमः ऽहंकारस्योत्पत्तौ वैयर्थ्यमुक्त्वा मिथ्यात्वमाह सुखैवेति मिथ्यामयेन मिथ्याम्नरूपे
17 णाहमिति तावन्मात्रमोह्यामहत्यर्थः ऽहंकारस्यऽनाद्यत्वं साधयति ऽहंकारवशादिति ऽपायोऽदृष्टः मनःपीडाः इच्छा वांछा ऽपरऽत्तमदृष्टः ऽहंकारस्य वैरित्वप्र
तिज्ञानफलमाह तमित्यादि नेतुशत्रुमाश्रितस्यापि लोकस्यविज्ञोजनाशोप्रवृत्तिर्दृश्यतेतद्वत् तवाकिंस्यादित्यत आह ऽहंकारवशादिति ऽपवत्वेवापरमार्थ

॥सुखैवाभ्युत्थितो मोहाद् दुःखैवापरिवर्द्धितो मिथ्यामयेनभीतास्मोऽनहंकारवैरिणा॥ ऽहंकारवशादापदहंकाराद् दुराधयः ऽहंकारवशादीहा
॥नाहंकारात्परोरिपुः॥२४॥ तमहंकारमाश्रित्य परमं चिरवैरिणम्॥ न भुञ्जे न पिबाम्यम्भः किमु भोगान् भजे मुने॥२५॥ अहंकारवशाद्यद्यम
॥या भुक्तं कृतं हृतं॥ तन्नत्वहमेवस्त्वेववस्त्वहंकारविकारता॥२६॥ जालमृत्यावदहंकारवारिदः परिजृम्भते तावद्विकाशमायातितृष्णाकुटजमंजरी॥ २०॥

एवयथास्वप्नेधन्यादिकमहंकारवशादितिद्वातमिथ्येवतद्जागनेपीत्यर्थः ऽहंकारिका ऽहंकारशक्तिताव त्वपरमार्थः ऽहंकारवशादित्येहेतुकांघ
पंचयातिब्रह्मत्वेनेति ऽहंकारवारिदोऽहंकारमेघः कुटजो वत्सकारख्यो वृक्षः कुटजः शाक्रो वत्सकइत्यमरः तस्यैव कुटजस्य मञ्जरी तृष्णाकुटजमञ्जरी कुटज
वृक्षोहिजलदागमे विकासमञ्जरीसंछन्नो भवति॥२७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥१०॥

एवं उर्वत्रशासनयोग्यता मात्मनोदर्शयित्वा तदनुशासनं प्रार्थयते॥ नीरन्ध्रं हन्तेति॥ नीरन्ध्रं कारा हन्तीर्वन्नेनेयस्यमतथोक्तास्तस्य मौरव्यम्मोषात॥ अन्तेमूद्य पाजातमूढ
वैषेयवाक्लिशा॥ इत्यमर्त्यः॥ सीदतः॥ अवसीदता॥ सर्वापदामित्येतत्पूर्वस्य ग्रपर्व॥ अहंहन्ति पदमहंकानवक्ता॥ अहंकारस्थानवाप दंस्ववमिति त्वाणास्पानलनक्मूढ
वक्ताषित्यमनुः॥ अहंहन्ति पदंयत्नात संश्रयामीति सम्बन्धः॥ नीलपमाश्रयः॥ अनानस्यं देताभ्यस्तनस्यं॥ शेषेणाहंकानत्यागेनमाक्तितया॥ अवशिष्टेनानिदमशे
नसमनसाविहस्यागनुसारानंकुन॥ अनघेनितमर्थवदामः॥ अहमितिशब्दं करोतीत्यहं॥ कर्तोस्त्वत्ववर्तमानंपदं॥ पदा अहंशब्दविषयाहन्तिः श्यत्नोयस्यागोःसा

॥ नीरन्ध्रं कारहन्नेमेमौरव्यं छ्रोकेनमोदतः॥ यान्तिदिडुरितभ्रान्तिस्तदात्वानुमिहार्हसि॥ ३८॥ सर्वापदानिलय॥
॥ मङ्गवमन्नन्स्य न्नुमुक्तम्नमगुणेनसंश्रयामि॥ यत्नादहं हन्तिपदपरितो विडुः संशेषेणमासमनसाविमताभाव॥
॥॥ ३९॥ दोषैर्ऊर्जनतांयातं सत्कापदापसे वितात॥ दातान्नपिछलववद्वेतस्खलतिवश्चलम॥ ४०॥ ॥ ॥

हं हन्ति स्तस्यापदंपादाऽपवायमर्थः॥ अथुवंवञ्चलअन्तरस्यंडु क्लिष्टदेशस्यं उक्तमगुणेनउन्नमरञ्ला॥ उन्मुक्तसंत्यक्तापरीत४ समन्तोतिडुःखं नहारादिनाभ्यति
रायीतंडुःखंयस्मात्तदपापत्नगोष्पदं यपापाविवेकोनसंश्रयते॥ तदपाहंकानपदंनसंश्रयामीति॥ अहंकाननिन्दाननमहंकानकामान्निन्दाति॥ दोषैनित्यादिभिनेकादरा श्लो
कैः॥ चञ्चलंवेतोदोषैरागादिभिर्ऊर्जनतांसीपिलनतांयातंसमु॥ आर्यसेविनान्कार्यान्त्रिपेयसमाधनानुष्ठानलक्षणायेत्नाति॥ अपवा सत्कार्यादित्येकंपदं॥ वलनव
र्त्वमात्रे दृष्टांतः॥ दातान्नतिधलववत॥ वायुमध्यस्यवत्निशवत॥ ४०॥ ॥ ॥ ॥

ननु सति प्रयोजने वलनं दोषाय स्यात अत आह ॥ इतश्चेति ॥ नव वार्थस्य दूरातिशयस्य दूराच्छ्रुत योजनादिषु पर्यवसानम्चो यद्यपि तु दीर्घमित्युक्तौ ॥ कौलेयकः स्यात् कौलेयकः ॥
सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥ शुनको भषकः श्वा स्यादित्यमरः ॥ त्वर्पमेवाउधावतोल्पनुपत्नीं वा विदर्थ आजेरपि दर्शनात्त्वाह ॥ चाप्येरपीति ॥ वल एक मत्रत्वं शानुर्म्मि
त कण्डोलं ॥ नकेवलं दूतसंश्चनं त्वर्पम् ॥ अनर्थं दर्वेत्याह ॥ नूनेगोति ॥ जग्तामदि वेकितो ॥ त्वत्स्वैव भार्यातामनुगच्छतीति त्वत्स्वाभार्यानुगामी तेन ॥ यथा शुनी भार्यानुग
च्छता शुनका पनपर्यायेण कौलेयकेन श्वा वा भुक्तो भवति तथा चेतसोक्त विशेषणेन भुक्तोऽस्मि डपडुतोस्मीत्यर्थः ॥ नकेवलं जीवतो मम दुःखकारणानि वितस्य नन

॥ इतश्चेतश्च मुत्पर्ग्य अपर्पमेवाभिधावति ॥ दूराद्दूरतरं दीर्घं यामे कौलेयकायथा ॥ ४१ ॥ नप्राप्नोति दिवालोकाचित प्राप्तेनपि मनसा वृनैः ॥ ॥
॥ नानाः संपूर्णतामेति कन एकमिवाम्बुभिः ॥ नूनेगाउउतां यातात्व स्वाभार्यानुगामिना ॥ श्वव: कौलेयकेनेव ब्रह्मन्दष्टकोऽस्मि चेतसा ॥ ४३ ॥
॥ आवान्तरनिपाताय शून्ये वाम्रमनायच ॥ त्वणांचाण्डानिलेनेव दूरं नीतोऽस्मि चेतसा ॥ ४४ ॥ पातालं गच्छतापृष्ठीं दृष्ट्वा पाताल ॥
॥ गामिनाः ॥ कूपकाष्ठं कुदाम्नेव वेष्टितोऽस्मि कुचेतसा ॥ ४५ ॥ मिथ्यैव स्फाररूपाणां विचाराद्विशरारुणाम् ॥ वातलो वेतालकनेव गृहीतोऽस्मि

नातिर्यगादि योनिकं प्रापक कर्म्मवीज वेत्याह ॥ अवान्तर निपातेत्यादि श्लोकद्वयेन ॥ अवान्तरनिपात आउप्पातीत्यं प्रापे भ्रमाणां पुरुषार्थसाधन शून्यं ॥ तिर्यशा
दियोनौ भ्रमणां त्वापके शून्य भ्रमणां ॥ निराकाने शरणोपरि भ्रमणाम् ॥ नन्वप्रास्योयमानाः शुभाशुभात्मनतः पार इत्यात्मतत्व प्रतिपादक श्रुतेस्तव वेत्रास्ति कु
तस्त्वद्वेयत्वमित्याशङ्क्याह ॥ मिथ्यैवेति ॥ स्फानरूपाणां भ्रान्तिरूपाणां विचाराना विशरारुणां विशरणशीलेन यथा वातलो आत्मशीयापानानापि तवेतालेन गृहीते भवति
तद्वदित्यर्थः ॥ मिथ्यैव स्फाररूपाद्विचारानाद् विशरारुणा त्वं च वेतोवेतालनयोः समानत्वं ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ १८ ॥

तर्ह्येवं दुःखैकहेतोश्चेतो निगृह्यतामित्यत आह ॥ वक्त्रेत्यादि ॥ कष्टतरक्रमः ॥ पदविक्षेप आरोहणं यस्य स तथोक्तः ॥ मनोग्रहः ॥ मनोभूतं सुमेरून्मूलनान्के नून्मादनातवृत्त शनाद्वह्निभक्षणात ॥ एवं कठिननिग्रहो यतो दुष्करः खेन गृहीतमुपेक्षणीयमेव कर्तव्यं ब्रह्मा यथार्थमित्यत आह ॥ चित्तमित्यादि ॥ अर्थानामाकाशादिपदार्थानां चित्तं कारणं उपादानकारणं ॥ तथा चोक्तं ॥ संक्षेपशारीरके ॥ मुक्तामुक्तो विदुदज्ञोल्वद्यावाकाशादिरूपावसानश्चाविद्यया ॥ ख्वाविद्योत्पन्नं स्वातन्त्र्यात्पादनं ॥ तदिह ज्ञातव्यं

॥ वक्त्रेऽत्र स्खलनैः शैलादपि कष्टतरक्रमः ॥ वज्रादपि दृढो ब्रह्मन्दुर्निग्रहमनोग्रहः ॥४७॥ अप्यब्धिपानान्महतः सुमेरून्मूलनादपि ॥
॥ अपि वह्न्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः ॥ चित्तकारणमर्थानां तस्मिन्सति जगत्त्रयी ॥ तस्मिन्क्षीणे जगत्क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥४९॥ चित्तादिमानि सुखदुःखशतानि नूनमभ्यागतान्यगवरादिव काननानि ॥ तस्मिन्विवेकवशतस्तनुतां प्रयाते मन्ये मुने नि ॥
पुनमेव गलन्ति तानि ॥५०॥

मायः कैनन्यपेतादिति ॥ तस्मिंश्चित्ते सति वर्तमाने जगत्त्रयं तत्कार्यभूतं वर्तते ॥ तस्मिन्क्षीणे नष्टे सति तत्कार्यं जगत्क्षीणमेव भवति ॥ अतस्तच्चित्तमेव प्रयत्नपूर्वकं प्रयत्नतो वह्न्यमानश्चिकित्सनीयं निगृहीतव्यमित्यर्थः ॥ अभ्यागतानि प्रवृत्तिश्चेष्टा ॥ शैलदृशो नवा गवादित्यमनः ॥ तस्मिंश्चित्ते तनुतां कृशतां प्रयाते निपुनमेव गलन्ति सम्यग्गेव नश्यन्तीत्यर्थः ॥ गलन्तीति मन्य इति सम्बन्धः ॥५०॥

श्री ॥
॥१९॥

19

मनसास्तस्मात्क्षारानर्थकृत्वात्मनोनिन्दा न तन्नतस्मां निवृत्तिं हे पत्नाय कार्द्दे त्यादि चतुर्दश श्लोकैः ह इत्वा कार्या ॥ अथ कारण्युक्ता सर्वीयध्वंधकान सर्वनी वा दूकान कृता राधि ॥
कार्द्दी वासावबन्धकारः सर्वनी वेतितथा नया कार्द्दन्धकान सर्वयेंतितस्मात्विरोध्यते ॥ दुःनस्य याउः स्वावमानया ॥ वेतनाकाशे वेतना एव आकाशस्तस्मिन् दोषकौशीकपंक्ता
यः ॥ दोषाः क्रोधादयस्त एव कौशीकपंक्तायः ॥ उलूकपंक्तयः ॥ महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालप्राहेषु कौशिकः इत्यमरः ॥ पासिद्धा चकान उलूकपक्षीनां स्फुरन्ति हेतु रिति चास्ति ॥

॥ कार्द्दन्धकारसर्वयन्ति स्मायैव दुःखमयया ॥ स्फुरन्ती चेतनाकाशे दोषकौशीकपंक्तय ॥ ५१ ॥ यांयामहं भवीतास्यं संश्रयामि गुणाश्रियं ॥
॥ तां तां हन्ति मे तस्मात् ज्ञीमिव कुम्भूषिका ॥ गन्तुमास्पदमात्मायमसमर्थ वियोचये ॥ तस्माज्जालेविमुसामो जाले शकुनयो यथा ॥ ५३ ॥
॥ तस्मान्निवानयातात दग्धोस्मि दुज्वालयातथा ॥ यथापाशोपशमनमाशङ्केनामृतेनापि ॥ ५४ ॥ ॥ ॥

न केवलं दोषानेवोत्पादयति तस्मान्गुणान् दूषयति त्याह ॥ यांयामिति ॥ अवीतास्य ॥ अविगताशक्तिर्यथा भवति तथा गुणाश्रियं गुणशोभां ॥ विस्तनेवात्तस्मांनिवृत्ति
गन्तुमिति ॥ आत्मीयमास्पदं स्वस्वरूपं निनस्ताशेषक्लेशं परमानन्दलक्षणं ॥ जालमालनाया ॥ शकुनि पक्षेत्वात्मीयस्पदं डीनं ॥ निनाति शयदुःखकृतयात्तस्मान्निवृ
त्ते ॥ तस्मान्निवीनयेति ॥ अमृतैः सुधाभिः ॥ अमृतेनापीयथापाशोपशमनं नाशंकेन तथा दग्धोस्मीति सम्बन्धः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥

॥१९॥

ननु धीरस्य विचारमकृत्वा तस्मात् कूलव्यापाररहितस्य नः कथं तस्मात्फलकरीत्यत आह ॥ भीषयतीत्यपीति ॥ धीरान् धैर्ययुक्तान् इन्द्रिये ष्टाय स्यस धीने हतमासहे क्षणेन
विचाराख्येन वर्त्तत इति सफेक्षणोऽस्ति ॥ शांता इष्टा वेष्टायस्य सतथाता तं ॥ स्वेदजनक व्यापाररहितमपि स्वेदयतीत्यर्थः ॥ अन्यदपि तस्यायापोरात्म्यं दृष्ट्वा ऽस
त्कामिनी दृष्टान्तेनाह ॥ अनावर्ज्जितेति ॥ अनावर्ज्जितमवसाहृतमनुशरणीयस्याविनंययासातथोक्ता दुर्ज्जनसज्जनं सर्वमेवानुधावत्यनुसनतीति पुत्रषस्या

॥ भीषयत्यपि धीरेषु मन्थयत्यपि सेन्द्रियाणि ॥ वेदयत्यपि सान्तेषु हंत तस्मात्कस्मैव सर्ब्बनी ॥ ५५ ॥ अनावर्ज्जितविन्तापि सर्वमेवानुधाव
॥ ति ॥ न वाप्नोति फलं किंचित्तस्माजीर्णो वृकामिनी ॥ ५६ ॥ यन्नवाप्नोपितन्नापिषत्तेताएडविनीं गतीं ॥ नस्यत्यानन्दनाहितं तस्माजीर्णा
॥ वनर्त्तकी ॥ ५७ ॥ पदं करोत्यलङ्घ्योपि तस्मापिफलमीहते ॥ विनाति छाति नैकत्र तस्मात्पिवपलमर्कटी ॥ ५८ ॥ क्षणमायाति पाताले क्षण
॥ णां जातिनभस्तलं ॥ क्षणाम्भ्रमति दिक्कुञ्जे तस्मा हंत्यघघघटी ॥ ५९ ॥ ॥

न यावर्नं तस्मात्प्रयुक्तमिति ॥ तस्मात्नुवाषवती त्युच्यंते एवमुत्तरत्रापि तस्यायाः कर्त्विमोपचारिकं द्रष्टव्यं ॥ विधानेनेणात्मानिन्दति यन्न शक्नोति त
ए विनिंनर्त्तनृतीम् ॥ गतिं धत्ते नत्यली गच्छतीत्यर्थः ॥ गत्वानन्दनाहितं यथा भवति तथा नत्यति ॥ अपराक्रमप्यर्थं साधयितुं सम्भ्रमं गच्छति ॥ तस्मात्वा
ए विनिंनर्त्तनृतीम् ॥ गतिं धत्ते नत्यली गच्छतीत्यर्थः ॥ गत्वानन्दनाहितं यथा भवति तथा नत्यति ॥ अपराक्रमप्यर्थं साधयितुं सम्भ्रमं गच्छति ॥ तस्मात्वा
वादीनेकत्र स्थवकाष्ठे नेष्ठ इत्यर्थः ॥ असाध्येपि विषये जायमानत्वदुःपुनस्त्वास्थिरत्वलक्षणं दोषान्तरमाह ॥ पदमिति ॥ एकत्रानवस्थानमेव विशद
यति ॥ क्षणमिति ॥ घघटी आत्मनी ॥ ५८ ॥

किं बहुना ॥ संक्षेपेणाशून्यतां तस्मायाः सोऽहमित्याभिप्रेत्याह ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषां संसारदोषाणां मध्ये कस्त्वं हितं त्वात्यागोपाय इत्यत आह ॥ लोकोयमिति ॥ अयं लोकोजनः सर्वदुःखितया मम कर्याचित्तयोपायभूतयाखिलदुःखं मुञ्चत्येतदपवादं ॥ तत्र चित्तात्यागो दुःखकारणाभूतं तत्त्यागसम्पादनत्थानेव ॥ दुःखस्याखिलस्य त्यागहेतुरिति युक्तमनन्तमाह ॥ तस्मादिति पूर्वकेति ॥ फिराहुः फि भामीधौ ॥ चित्तात्यागो विषयादीनां परित्यागः ॥ तस्मादिपूर्विकामंत्रः कथ्यते कित्यन्वयः ॥

॥ सर्वसंसारदोषाणां तृष्णैषा दीर्घदुःखदा ॥ अन्तःपुरस्थमप्येवा योजयत्यपि शाङ्कटे ॥ ६० ॥ लोकोयमखिलं दुःखं चित्तयोगुञ्झितयोज्झति ॥ तस्मादिपूर्विकामंत्रः चित्तात्यागोऽपि कथ्यते ॥ ६१ ॥ रोगार्त्तिरंगनातृष्णागम्भीरमपि मानवं ॥ उत्तानतामयत्याशु सूर्यांशव इवाम्बुजं ॥ ६२ ॥ नाभिनानानवज्वार्चिनतमायः वाणार्च्चिषः ॥ तथातीक्ष्णा यथा ज्वलं तृष्णैषा हृदि संस्थिता ॥ ६३ ॥ आपि मेरुपमं प्राज्ञमपि शूरमपि स्थिरं ॥ तृणीकरोति तृष्णैषा निमेषेणा नरोत्तमम् ॥ ६४ ॥

तृष्णैवाति पूर्वेिकाख्यो रोगः ॥ तान्निवर्त्तनमंत्रस्तस्मादिपूर्विकामन्त्रः ॥ विषये पुनरमणीयत्वचित्तयाहितं तत्तृष्णा जायते ॥ तत्रा चित्तापरित्यागे तत्तृष्णानागाय रपर्यायानजायन्ते ॥ अतोयुक्तमुक्तं चित्तत्यागः ॥ तस्मादिपूर्विकामन्त्र इति सर्वदोषानां मध्ये तृष्णा दीर्घदुःखदेत्युक्तं दृढयितुं रोगार्त्तिरित्यादि श्लोकत्रयेण पुनस्तृष्णां निन्दति ॥ उत्तानतां लघुतां प्रापितं ॥ दारवसायितादिनो धिनो वानी नवज्वाग्निः सनिदहनः ॥ तमयस्कागार्च्चिषः ॥ तप्तलोहकाणज्वालाः ॥ ६४ ॥

एवं मध्ये वाभुगत्य तोराजहमकादित्यादिभिरपि मेरुपर्मग्राह्यमित्येतद्देतेल्लिङ्गशरीरं मधर्मविनिघस्थूलशरीनीनिदाति ॥ आजेत्यादिभिर्नविमिः ॥ अत्वोणि
रीनाः ॥ आर्द्रं चापि वनच्यस्ताद्युमि४गतनोऽङ्गः श्वेतरा आर्द्रत्वगुच्छीगतनः ॥ परितापवात् ॥ परिस्नापोदुःखवंतदुःखपरितापवानीति ॥ काचिच्छिन्नत्वम्बकानि कंथे
वाकोटिचायपत्रुवीनाराउवनस्फुरति ॥ दुःकारति ॥ लोकेन ॥ कलेवरं शरीरं ॥ अहंकारगृहस्यपससलुठलु पर्येतु नस्यात्विस्यर्थः ॥ नारोऽस्यादुने नकले
वरेणापि किं नाकिमपि भवति ॥ पंक्तिवद्धेन्द्रियपशुपंक्तिबद्धोगा च वद्धा दर्शोन्द्रियपरावोयास्मिन् ॥ तन्नया ॥ वल्लत्सागृहताजाम् ॥ त्वसे वगृहताजाम् वलात्तिगृहताजाम्

॥ आर्द्रत्वगुच्छीगतनोऽविकानीपरितापवात ॥ कायः स्फुरति संसारे सोऽपि दुःखाय केवलं ॥ ६५ ॥ लोकेनातंकमायाति लोकेनायाति
॥ रतेदुर्ना ॥ नास्ति देहममः सोऽप्यनीचोयुणाविवर्जितः ॥ कलेवरमहंकारगृहस्य पस्य महागृहं ॥ लुठंत्वस्पे तु वास्ये यं किं मननेन मुने मम ॥ ६६ ॥
॥ पंक्तिवद्धेवद्धेन्द्रियपशुवलत्वहाग्रगृहताजाम् ॥ नीलभ्रंसहतानन्दं नेष्टे देहगृहं मम ॥ ६७ ॥ जिक्कामर्कटिकाकान्तवदनद्वानभीषणो ॥ द
॥ दृष्ट्वास्थिसकलं न हृष्टे देहगृहं मम ॥ ६८ ॥ ॥ ॥

यास्मिन् ॥ तन्नया ॥ विन्नभृत्यहतानंदाविन्नमेवभृत्या तास्मिन्नेव क्षत उत्पादितआनन्दो येन तन्नयोक्तं ॥ यथा लोके पंक्तिवद्धा हन्ता चेकपशुभिर्न्निवका सीहातं
पत्रगृहमगमना पीन्कयावलत्दजाम्भृत्यायेवदत्रानन्दं गृहं विवेकिनर्हृष्टं भवतीति तथा ममापि देहमित्यर्थः ॥ जिकेति ॥ मर्कटिकाक्रान्तवदनद्वानाभीषणं
जिक्कैवमर्कटिकातया आक्रान्तेन वक्रापन्नपर्यायवदनद्वानेनाभीषणाम् ॥ भयंकरं ॥ दृष्ट्वा ॥ अस्थिसकलं दृष्ट्वा एवास्थिसकलानि दृष्टानि दृष्ट्वास्थिसकला
(नीयास्मिन् ॥ तन्नयोक्तम् ॥ ६९ ॥ ॥

श्रीः॥
॥२१॥ दीर्घ्रो येति॥ श्री ईश्वर धान्यादि सम्पालिः॥ देशावेष्टा॥ विग्रहे शरीरे॥ एवं देहं विनिन्दतः एवरूपा विनिन्दि तु प्रवर्त्तमानो बाल्यमाप्नोति न्दाति॥ तच्चापीत्यादि
भिर श्लोकैः॥ अपि शब्दो गर्हार्या॥ गर्हा समुच्चय प्रश्न शंका शाला बनास्वपीत्यमरः॥ तत्र लाकाने बच्चत्वे कार्यभान तत्र ज्ञितौ॥ कार्याणां कर्त्तव्या नामैत

॥ किं श्रियाः किं च राज्येन किं कायेन किमीहया॥ दिनैः कतिपयैरेव कालः सर्वं निकृन्तति॥ २०॥ रक्तमांसमयस्यास्य सबाह्याभ्यन्तरं मुने॥
॥ नाशैक धर्मिणो ब्रूहि कैव कायस्य रम्यता॥ २१॥ जराकाले जरामेति मृतिकाले तथा मृतिम्॥ सममेवाविशेषज्ञः कायो भोगि दरिद्रयोः॥
॥ २२॥ नदि त्सु शारदभ्रे पुगं बद्धेन गरे ध्रुव॥ स्थैर्य्यं ये न विनिर्नीतं सा विश्वस तु विश्ये॥ २३॥ तच्चापि तत्र लाकाने कार्यभान तत्र ज्ञितौ॥ संसार
॥ सागरे जन्म बाल्यं दुःखाय केवलं॥ २४॥ अशक्तिरापदस्तृष्णा मूकता मूढबुद्धिता॥ हा बालत्वोन्नता दैन्यं सर्वं बाल्ये प्रतिष्ठितं॥ २५॥ मनश्चञ्चलतै
॥ व बलं बाल्यं चञ्चलतां तनम्॥ तयोः सांयत्ल्यतोः स्तोकः कस्त्वाणः कुचापले॥ २६॥ ॥

लौकिक पारलौकिकानां भानानमज्ञः॥ यस्मिन् संसार सागरे सतं पोत्तः॥ तस्मिन्॥ अन्मलब्धापि वर्त्तमानस्येत्यध्याहारः॥ अशक्तिरिति॥ तृष्णा अर्थमात्रवि
षया॥ काङ्क्षा गर्वोऽर्थविशेष विषयाभीकांक्षा लोलुपता॥ मनश्चलितं चलत्यतोः सामीलितमयोरतोः॥ कुचापले कुत्सितचपलत्वे कोऽस्ति न कोऽपि कुचापलत्वस्य ॥२१॥

यौवराज्याक्रान्तचेतसः॥ यौवनं शरीरं स्तुत्वं॥ तेनाक्रान्तं चेतो यस्य स तथोक्तः॥ तस्माद्बालात॥ पदात् यौवनाक्रान्तं चलचेतस्तस्मात॥ लोके ऽल्पः वौल्ले यकः शुनकः॥ भुवनं भोक्तुं यान्तीं विद्रुष्टुं तद्रुक्षयन्तु॥ सम्भवनादि कारात॥ न वाग्मि फलं साकल्य शालिदघ्योदनसकलसंकयेनुमा दातुं वचनेन मो र्षेणा वाञ्छत इति तन्मौर्ख्यम्॥ मौर्ख्यापनं पर्याय स्तुतायकथं भवेत॥ न कार्यं वितं॥ यौवने शरीरं स्तुत्वे ज्येष्ठ बालात॥ वयो विकवालात॥ बाल्यं दुःखायकं

॥ स्त्रीलोचनैस्तडित्पुञ्जैर्ज्वालिजालैस्तरङ्कैः॥ चापल्यं वारीश्लिष्टं ब्रुक्तव यौवनाक्रान्तचेतसः॥७७॥ स्तोकेन वशमायाति स्तोकेनैति
॥ विकारताम्॥ स्वप्नमेध्यमेव रमते बालः कौलेयको यथा॥७८॥ संस्पृष्टो भुवनं भोक्तुमिन्नुमादातुमम्बनात्॥ वाञ्छते येन मौर्ख्येण तत्स्तुरवा
॥ य कथं भवेत्॥ यौवने गुरुतो भीतिर्मातितः पितृतस्तथा॥ यततो ज्येष्ठबालाद्य यौवनं भयमान्दिनी॥८०॥ सकलदोषदशाभिः कृता शयं भवन
॥ मप्यविवेकविलासिनः॥ इह न कस्यापि देव महामुनेर्भवति बाल्यमिदं परितुष्टये॥८१॥

वल्लामितिद्रतिज्ञाय प्रस्ताविते मुपसंहरति॥ दोषा रागादयः॥ सकलाभिर्दोषदशाभिर्नामितत उपद्रुत आशयोन्तःकरणं यस्य सः॥ तन्त्रपा॥ अविवेक विलासिनो भवनमपि॥ अविवेकविटपस्यास्पदं बाल्यमिह संसारे कल्पावधि पुरुषस्याल्पमप्यर्थे परितुष्टये न भवति॥ च न्तुतात्मनः दुःखायैव भव तीत्याशयः॥८१॥

श्रीः ॥
॥२२॥

अनेकदोषास्पदं बाल्यं भवतु नाम दुःखाय यौवनं तु शब्दस्पर्शरूपगन्धादिगुणवत्त्वात् ॥ सुखाय भवतीत्याशंक्य समाधिः ॥ श्लोकैस्तान्निद्रति ॥ बाल्येति ॥ अ
भितः कामादिभिरुपद्रुतः आसयौवनस्थानगां यस्य स तथा ॥ निपाताय यौवनतामश्रायस्वामित्रमेव ॥ विलं दीष्टिं इंताशि इत्संस्यास्मयदास्थितिर्यस्यसतथा

॥ बाल्यानर्थमिशल्यपंक्तोपुमानाभिहताशयः ॥ आरोहति निपाताय यौवनं संभ्रमेन तु ॥ ८३ ॥ स्वाचित्तविलसंस्थेन नानाविभ्रमकारिणा ॥
॥ बलात्कामपिशाचेन विवसः परिभूयते ॥ ८३ ॥ विस्तीर्णार्तिभ्रमस्त्रापि प्रयात्यपि हि यौवने ॥ मतिः कलुषतामेति प्रावृषीव तरंगिणी ॥ ८४ ॥
॥ शरीरमनुतापोत्थां युवतामृगतृष्णिकां ॥ मनोमृगाः प्रधावन्ति पतन्ति विषयावटे ॥ ८५ ॥ यथाहितत्परां कोटिं मध्यारोहति यौवनं ॥ बलान्ति ॥
॥ सज्वराः कामाः तत्प्रनाशायकेवलं ॥ ८६ ॥

त्मा ॥ तेन नानाविभ्रमदायिना तिभ्रान्तिदायिना ॥ कामः स्त्रीविषयः स एव पिशाचस्तेन ॥ विस्तीर्णाविकल्पे दर्शिनी ॥ कलुषतामाविलतां ॥ शरीरमनुता
पोत्थां शरीरमेव मरुभूमिस्तत्र कालानुगृहीतवैश्वानरतापादुत्पन्नां युवतामृगतृष्णिकामिति पाठे युवतायौवनं तदेव मृगतृष्णिकामनीविकोदकतां ॥
प्रवतोगर्तं ॥ यौवनस्य ज्ञानं भेदोषमाख्याय ॥ आभिहद्दौतन्मोहायेति ॥ परांकोटिमुपरितनं तिभागं यौवनं पाताय पामिहन्द्विप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ज्वरो वकामज ॥ ८६ ॥

॥२२॥

22

एवंयोवनपोषानारब्धायतन्त्रमुक्तकामादिनेहपत्रयोऽदुःखवीजमसंपाद्यततोनिर्जलोसिञ्चोति॥ तादृशस्तनेमहाद्यत्नः कर्त्तव्योमुमुक्षुणेतिदर्शयितुंतेवंघास्इति
यौवनस्यदोघास्यइत्थमुक्ताशुणावेषुर्जमाह॥ विनयेति॥ आवालितमावेष्टितंहजगतीतिसम्बन्धः॥ यौवनस्यस्त्रीहानाद्यायेणानर्थकत्वात्तन्निन्दालक्षणर्थ
कनगाबानांस्त्रियानिन्दति॥ मांसेत्यादिना॥ पांचालिकापुत्रिकास्यदस्त्रदलीदिनिर्मिता॥ इत्यमरः॥ मांसपांचालिकायाः॥ मांसनिर्मितपुत्रिकायाः॥ स्ना
घास्थिग्रंथिशालिन्याः॥ अनायत्तवोषरसाः देहवंधनानि॥ आन्त्रपुरीतत्ताडगुल्मस्ताक्लीहांपुंस्यन्त्ववसन्नम्॥ स्नायुस्त्रियांकालखण्डयकृतांतुसमेइत्यम

॥ तेवंघास्तेमहात्मानस्तएवपुरुषाभुवि॥ येसुखेनसमुत्तीर्णाः साधोयौवनसंकटात्॥ ८७॥ विनयश्रावितमाशुर्जनास्मदंकनणायोज्व॥
॥ लमावालितंगुणैः॥ इहहिदुर्लभमनुयौवनंजगतिकाननमंबवनगंयथा॥ ८८॥ मांसपांचालिकायास्तुयन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे॥ स्नाय्व
॥ स्थिग्रंथिशालिन्याःस्त्रियाःकिमिवशोभनं॥ ८९॥ त्वङ्मांसासृक्वाष्पाम्बुपृथक्कृत्वाविलोचनं॥ समालोकयरम्यंचेत्किंमुधापरिमु
॥ ह्यसि॥ ९०॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२ः॥ स्नायुनामस्त्वविन्यस्थिभिः॥ यद्वास्नायुभिः॥ अस्थिभिर्मांससिग्रंथिभिश्वशालन्तेशोभतेइतितथोक्तातस्यास्त्रियाः॥ अङ्गपञ्जरे॥ अङ्गनीडेकी
डयेयन्त्रलोले॥ अलयन्त्रादिवर्थवल्लेभयनेयस्याःलोलेन्दीवनमालायेत्तनौवपरिलुलन्तंवलहारवत्तेनोकेनकालसहाचिनेतस्यास्त्रियाअङ्गप
ञ्जरेकिमिवशोभनमिति॥ कल्पमास्त्रिप्यतइति॥ संकोलोश्लोकत्रयेनपरिहरति॥ त्वगित्यादि॥ वाष्पाम्बु अश्रुत्वङ्मांसेत्यादिद्वन्द्वैकवद्भावः॥
त्वङ्मांसादिसहितापि कंलोचनंतत्त्वदृष्ट्याम्यपेत्रार्हि॥ त्वगादिकंपृथक्कृत्यलोचनंसमालोकयसम्यकस्मात्मुधाद्वृथा॥ ९०॥ ॥ ॥

श्रीः॥

॥२३॥ यास्मिंस्तने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता मेरुशृंगतटोल्लासि गंगाजलरयोपमा दृष्टा शालिलतास्तन एवादिगन्तेषु रमशानेनेषु अन्धसोलहुपिण्ड

वकाले स्वामिना स्वाद्यतइत्यान्वयः॥ मेरुशृंगतटे उल्लसन्तु दीप्यत इति मेरुशृंगतटोल्लासि॥ यन्नामेरुशृंगतटे उल्लासिउच्छलन्त॥गंगाजलं तस्य नयेन

23 गेण उपमा यस्य॥ उल्लासि शालिताया उल्लासेन उल्लुण्ठनेन शालते शोभत इमुल्लासशालितस्यतावयत्था॥ अन्धशोलस्यमिस्सास्त्वीभक्तम

न्धो ऽन्नमीदनोऽस्त्वीत्यमरः॥ केशकज्जलधारिण्यः॥ केशाएव कज्जलानि तानि धारयन्तीयनथा उःखं दत्वा उःस्पर्शा उष्कृतानि दीरवाः॥ उष्कृतानि

॥ मेरुशृंगतटोल्लासि गंगाजलरयोपमा॥ दृष्टायास्मिंस्तने मुक्ताहारस्योल्लाससालिता॥ ९१॥ रमशानेषु दिगन्तेषु सएव ललनास्तनः॥

॥ स्वाभिराश्वाद्यते कालेलहुपिण्डइवान्धसः॥ ९२॥ केशकज्जलधारिण्यो उस्पर्शा लोचनस्त्रियाः॥ उःकृतानि रीरवानाम्पर्शिकान्त्वा॥

॥ वत्तनम्॥ ९३॥ ज्वालितामविदूरेपि सरसा आपिनीसता॥ स्त्रियोकितनकाग्नीनामिन्धनं चारुदारुणाम्॥ ९४॥ ॥ ॥

यापान्येवाग्नयस्तेषां रीरवाज्वालाः॥ ज्वलनामीति॥ स्त्रियोति ज्वलतां नरकाग्नीनां चारुदारूणामिन्धनं भवतीति सम्बन्धः॥ चारुशब्देनाद्भुतत्वमत्रविवक्षि

तं॥ दारुणाम्भूयं किन्तु स्त्रीणां चारुविचिन्नीभावं सा बाधितुं विशेषणाम्॥ सरसा आपिनीनसा इति॥ रसः सार॥ भ्यो च हृष्या सरसा॥ आपिरतनथा नीनसा

इत्यर्थः॥ रसशब्देन द्रवोप्युच्यते॥ इन्धनं हि लोके॥ सरसं नीरसं वा भवति॥ नोभयात्मकं॥ स्त्रियस्तु यानः सरसा आपिनीनसाः॥ अतएवाग्निन्धनं भव

ति॥ यतो दूरेस्थिता आपि॥ नरकानलकाष्ठाग्नीन्दीपयन्ति॥ अतोपि वाग्निन्धनं दारुणोन्धनं भवति॥ ९४॥ ॥ ॥ ॥२३॥

कामनाम्नेति॥ नार्येस्निग्धवेतसां॥ मूढविज्ञानां॥ न न वि हतज्ञाना न न वि हतज्ञाना न न पाक्षिणां कामनाम्नाकि नातेन विकीर्णा विक्षिप्ता॥ त्रे गवेषन वागुरा अ॥ं वंधनजालानि भवंति संबोधनं वा॥ मृगवंधनी वा वेन वागुरत्रश द्वेनेह जालानि निरूपानि॥ जन्म पल्वल मत्स्यानां॥ जन्मैव पल्वलं वाल्प सत्तोवापीतु दीर्घिकाल्पसर॥ तस्य मत्स्यानां चित्तमेव कर्दमः पंकः॥ तच्चारिणां पुंसां शठाना यउद्धसिते नाविवेकाख्या केवर्तकास्त स्या नेकुर्भवति॥ नारी तु वडका भवति॥ वडिसस्य मत्स्य वेधकस्य रज्ज्वग्रवर्ति लोहादिसंको राग्राणि हितमत्स्या हान्यपि तिभवतीत्यर्थः॥ एवं स्त्री दोषान् प्रदर्श्य तत्फलमाह॥ स

॥ कामनाम्नाकिनातेनाविक्षीणास्निग्धवेतसां॥ नार्यो नि रवि हताना मृगवंधनवागुराः॥ १५॥ जन्म पल्वल मत्स्यानां वित्त कर्दमचारिणां॥

॥ पुंसां दुर्बासिना रज्जौ नारी तु वडिका भवेत्॥ सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्गिकया तया॥ दुःखलयानित्यमलमस्काममास्त्रिया॥ १७॥

॥ इतो मांसामितो रक्तामितो ऽस्थीनि वासरैः॥ ब्रल्लरकति पर्यैनेव याति स्त्री विशराहतां॥ १८॥ यस्य स्त्री तस्य भोगे च्छा निस्त्रीकस्य क्वभो॥

॥ गभूः॥ त्यक्त्वा यं त्यक्ता जगत्यक्त्वा जगत्यक्त्वा सुखी भवेत्॥ १९॥ ॥ ॥

दैवादोषरत्नानामिति॥ दोष एव रत्नानि तेषां सुसमुद्गिकया शोभनशंपुटिकया॥ समुद्गकः संपुटक इत्यमरः॥ दुःखलया दुःखं च तदर्थं खलानू पएया॥ अलं शरद्वोवा गरो॥ अलं भूषणा पर्याप्ति शक्ति वारणावाचक इत्यमरः॥ इत इति॥ विशराहतां॥ विशरणशीलतां॥ न तु भोगे त्सायां सत्यां मलमस्काममास्त्रियेति कथमुच्यते तत्राह॥ यस्य स्त्रीति॥ यस्य पुंसो भोगेच्छाभावे निपुन स्य तत्परिग्रहासंभवात॥ नीचीकस्य स्त्री परिग्रह वर्जकस्य भोगभूः॥ क स्य भोगे च्छा उत्वन्नत्वाचापि भोगे त्सायां सत्यां तत्परिग्रहवर्जनासंभवात॥ भवतो वतथापि त्यागमात्रा ल्किं भवेन्न त्राह॥ त्यक्त्वे समिति॥ १६॥ ॥ ॥

श्री॰॥ ॥२४॥ 25

चकनाणार्थमुपसंहरति॥ आपातेति॥ विषयाणामिन्द्रियाणां चत्यासयतनमापातो विषयेन्द्रियसम्बन्धः॥ आपातमात्रे आपातसमय एव रमयतीति॥ तपातेषु
आपातमात्रतो आपातसमय एव नमयतीति॥ नपातेषु॥ आपातमात्रतो नमतां नाति येभ्यस्ते तपाते रधितिवा ऽउत्तमेऽदुःखो न नेषु॥ पलिपक्षति वच्चलेषु
भ्रमनपक्षासिच वच्चलेषु॥ यथाऽऽफः पक्षतिः॥ पक्षमूलंस्यात्पक्षां शश्चेति॥ यौवनस्यप्रायेणानर्थकत्वनाय शानां स्त्रियादि विलायौवना नत्र नमादिनीं जना

॥ आपातमात्ररमणीयेषु सुखेषु भोगेषु नाकमाले पक्षति वच्चलेषु॥ ब्रह्मत्वमेमनाग्ग रोगजरादिभीत्या शाम्याम्यहं पनमुपेमि पदं प्रयत्नात॥१००॥
॥ अपर्याप्तं किलालत्वं बलात्पिवति यौवनं॥ यौवनं च जरापश्चात परपक कर्कशतां मिथः॥१०१॥ अनायासकदर्थिन्याग्रहीते जनयाजने॥
॥ पत्नाय्यगच्छति वृद्धास पत्नेवाक्रताजना॥ दासाः पुत्राः स्त्रियश्चैव बान्धवाः सुहृदस्तथा॥ हसन्तु न्मत्तकमिव नन्नैवा ईक काम्पितम्॥१०३॥ ॥

मुक्तनर्थं परसंदर्भेणानीन्दितुं प्रस्तोति॥ बाल्यादीनां बाध्यबाधकभावं दर्शयन्नपर्याप्तमिति॥ अपर्याप्तमसमर्थं यौवनं तरुःसंतमयेवाल्यं बालभावं यौवनं॥
बलाच पिवति बलात्पिवति॥ कर्कशतां कुशलामित्यर्थः॥ अनायासकदर्थिनीत्यादिश्लोकाः स्पष्टार्थाः॥ तत्राकानि विभिन्नानि व्याख्यायन्ते॥ अना
यासेन कदर्थयन्ती क्लेशयंतीत्यनायासकदर्थिनी॥१०२॥

॥२४॥

जरठं हृद्धं गर्भोत्पविशेषादि षयेक्षास्पृहा ॥ अर्थमात्रविषयापरत्वातिशायितां कथं भविष्यति मया किं नात्तव्यमित्यप्रतीकारयोग्यं भयं ॥ सोल्लासं संध्य
मामित्यर्थः ॥ राज्ञी पौरुष्येन राज्ञी मान्द्येनेति यावत ॥ अनेन पलितपुञ्जाच्छन्नं भस्मतेन विधूमनमीषत्पाण्डुतुल्यात्पाण्डु पल्ले ॥ उपरिभागे भस्मसदृशा वा
न विधूसनं भवति ॥ अनेन पलितपुञ्जा धवलत्वा मनं यस्यां पताकिन्यां सा तथोक्ता पताकिनी सेना ॥ अपगच्छतो मन्नाशस्य राज्ञो य इति सम्बन्धः ॥

॥ दुःखेक्त्पं जरठं दीन हीनैर्गुणैःपताकमें ॥ गृहोहृहृत्कामिना गौडं गर्द्धोऽप्येति वार्द्धकं ॥१०४॥ दैन्यदोषमयी दीर्घा रूढागदतृष्णायिनी ॥
॥ सर्वापदामेकसखी वर्द्धिका हृद्धते स्पृहा ॥१०५॥ वर्तव्यं किं मया कष्टं पतनेत्यातिशातनां ॥ अप्रतीकारयोग्यं हि वार्द्धके वर्द्धते भयं ॥१०६॥
॥ गर्द्धोऽभ्युदेति सोल्लासमुपभोक्तुं न शक्यते ॥ हृदयं दहते नूनं शक्ती पौरुष्येन वार्द्धको ॥१०७॥ परिपक्वामिवालोक्य ज्वरनाक्रान्तविधूसनं ॥ शीघ्रं
॥ कूष्माण्डकं भुंक्ते पुंसां कायं तं बले वनं ॥१०८॥ मन्नाशस्य सुतेनाज्ञो जनाधवलवामना ॥ आगच्छतो निपतति सा विव्याधि पताकिनी ॥१०९॥
॥ जरासुधालेपसिते शरीरान्तःपुरान्तरे ॥ अशक्ति नान्निरापङ्ख तिष्ठन्ति मुख मंगना ॥११०॥ किं तेन दुर्जीवित ॥ दुर्जरूपेणाऽजनाऽऽतेनापि ॥
॥ फि जीव्यते यत ॥ अनाजगत्या मार्जिता जनानां सर्वैषणास्ता नन्निराकरोति ॥१११॥

सुखावूर्णादिविकारान् ॥ किंवऊनाजनांगतस्यजीवनादनेकायातनास्पादृनं मन्नाशमेवेत्याह ॥ किं तेनेति ॥ यद्यस्या दुर्जीवितदुर्जरूपाजनागतेनवऊ
जातनापात्र भूतेनापि जीव्यतेनन दुर्जीवितदुर्जराणां दुर्जीवितदुराभिनिवेशीनां किंचिदृजायामिनापि ॥ अजितादनापतमानप्पा नमाति ॥ महादुःपा
त्यिते ॥ सर्वेषणामतिरस्करोति ॥ सा तिमहन्तजनादुःखेनाकुलाविनस्तस्य दुःखनिहानिमेवाप्ता

र्वमतीतग्रंथसंदर्भेणादुःखशतं कुलेसंसारेनिश्चयसुखं कापिनास्तीतिनिर्धारितं ॥ सम्प्रतिसुखाभ्युपगमोपितस्यसंभोक्तृभोग्यभोगात्मकस्या
नित्यत्वदोषान्नमुक्तिरस्तीत्युत्तरग्रंथसंदर्भेणाह्वतिपादयति ॥ तत्रसुखस्यानित्यत्वभावमाह ॥ क्वाविदिति ॥ वा पश्चाद्भिमतान्तरद्योतनार्थः ॥ ननुसुखज
नकविषयजातस्यानित्यत्वेसुखस्यापिप्रवाहरूपेणानित्यत्वं संभवेदित्यतआह ॥ ननदीति ॥ ब्रह्मरोमरूणां शीलः ॥ मरुको ब्रह्मरोमा इत्यमरः ॥ वनाका

॥ क्वचिद्विद्यते येषां संसारे सुखभावना ॥ आखुस्तेनमिवारोषं कालस्सामायिकृन्तति ॥ ११२ ॥ नतद   स्तीह यद्दयं कालः ॥
॥ सकलब्रह्मरः ॥ ग्रसते न जगज्जातं महाब्धिमिव वाडवः ॥ ११३ ॥ महतामपि नो देवः परिपालयतीक्षणात् ॥ कालः कवलिता ॥
॥ शेषाविश्वो विश्वात्मतां गतः ॥ ११४ ॥ येरम्यायेषु भारक्षाः सुमेरुगुरवोपि ये ॥ कालेन विनिगीर्णास्ते गरुडेनेव पन्नगाः ॥ ११५ ॥
॥ तृणां पांसुं महेन्द्रं च सुमेरुं पर्णमणवं ॥ आत्मभीतया सर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यतः ॥ ११६ ॥   ॥   ॥

णां कालात् ॥ अथ येसत्तापि महात्मनां न तद्रक्षीत्याह ॥ महतामिति ॥ न मणीयन्वसत्कर्मत्विग्णाकनत्वान्यापि कालान्निवारकाणि न भवंतीत्याह ॥
ये रम्या इति ॥ अथ आरम्भो येषां ते तथा ॥ नन्वनन्ता विविधपदार्थाः ॥ स्वपालायास्ते कीदृशत्व भावितमित्यत आह ॥ तृणमपि ॥ आत्मभीतयास्वो
दरपूरकतया ॥ डभोत्वात्मंभारिः कुक्षिम्भरि स्वोदरपूरकाविस्मृतेः ॥ ११६ ॥   ॥   ॥   ॥

सर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यत इत्यनेन कालस्य संहर्तृत्वमुक्त्वा प्रपंचयति॥ कालेयमित्यादिना॥ महाकालेषु राजत इत्यनेन ग्रंथसंदर्भेण तत्र प्रथमं ब्रह्म
तत्पालये ब्रह्मांडसंहर्तृत्वमाह॥ कालोयमिति॥ भूतान्यवममकास्त्रज्ञानोद्भुतमश्नाति येषु तेतथा॥ तेषां ब्रह्माण्डान्येवोदुम्बरफलानि तेषामेघाः स
मूहाः॥ ब्रह्माण्डेऽदुम्बरौ ब्रह्मा तेषां हन्त्या प्रपतां स्पृष्ट हृतां॥ ब्रह्माण्डसंहर्तृत्वे कालस्याभिहिते नदन्तर्वर्त्ति संहर्तृत्वप्रयापि सिद्धत्वं तथाप्यनित्यत्व

॥ कालोयं भूतमश्नाति कस्तुं तुमाणां प्रयातिनां॥ ब्रह्माण्डेऽदुम्बरौ बानां हन्त्या प्रपतां गतः॥११७॥ वेधा हरिश्च निमेषेणा सूर्यादित्रण॥
॥ पाकवत्पल्लवं॥ लोकपालफलान्यत्ति जगज्जीर्णाविनाश्यम्॥११८॥ जगज्जीर्णांकुरीकीर्णान्निरिक्षिपत्युग्रकोपने॥ क्रमेणागुणाव॥
॥ ल्लोकमनीत्रमन्तुसमुद्रके॥ उरोराप्रपूर्यते यैव लोकनत्वावलीमं रायं॥ भूषार्थमिव तामज्जे हत्वा भूयो निहन्ति॥१२०॥ ॥

उदिदार्थोर्थ पृथक् तदन्तस्य वस्तु संहर्तृत्वं दर्शयित्वा पोलोकपालसंहर्तृत्वमाह॥ वेधेपेति॥ आह्नि वियतो निमेषो स्तमयसमयलक्षणोय ष्मात॥ सूर्यादित्रास्त
हर्तृत्वा निमेषं तेन॥ पालकसंहर्तृत्वमुक्त्वा पाल्यसंहर्तृत्वमाह॥ जगदित्यादि श्लोकद्वयेन॥ जगदेव जीर्णांकुरीतस्यां जीर्णादृवीक्षि प्रादुगुणाव
न्तो लोका एव मनयस्ताः ऽन्यकोटरा रच्छिद्रं यस्यस तथा तास्मिन् मृत्युनेव समुद्रकाः॥ तास्मिन् दृवीक्षिपातीक्षीति कालेतामज्जे हत्वा संहारकालेनि हन्ति॥१२०॥

श्रीः॥
॥२६॥
२८

प्रकाराजनेन॥ कालस्य संहर्तृत्वं दर्शयति॥ असेवेवेत्यादिना॥ कोदण्डः परिस्फुरतीति सङ्गतिः इत्यनेनार्थसंदर्भेण॥ वातमृगादिष्ठदेशाभिप्रायकेन॥ जाङ्गलवाहु
नात्र मृगयायोग्यादेशाल स्यन्ते॥ जाङ्गलकसमूहः॥ जगज्जाङ्गलके भूतमृगीहृन्दे नाथकं मृगयामाचरतोऽस्यैव कालनाम्नो राजकुमारस्य कल्पकालम
हार्णवः॥ क्रीडापुष्करिणीत्येवमादिभिरन्तरर्थैः समूहप्रतिपाद्येनार्थैः सम्बन्धः॥ वडवानलएव पंकजं॥ एकदेशे॥ उल्लसज्ज्वालवडवानलपंकजं यस्यां
सा तथा॥ मृगयाचरणाज्जनितश्रमापनोदनाय पुष्करिणीं प्रदर्श्य कालराजकुमारस्य मृगयानिर्गमानन्तरं भोजनं दर्शयति॥ कडातीत्यादि निभूताद्यैः

॥ असेवेवाचरितो ऽपीनैर्मृग्यैर्भूतमृगव्रजैः॥ आरतेष्वकं ऊर्जीरिते जगज्जाङ्गलजालके॥१२१॥ एकदेशोल्लसज्ज्वालवडवानलपंकजा॥
॥ क्रीडापुष्करिणी रम्या कल्पकालमहार्णवः॥१२२॥ कडातिक्रान्तभूताद्यैः सदृश्विक्रीनसागनैः॥ तेनैवतैः पर्युषितैर्जगद्भिः कल्पवर्त्ति॥
॥ नं॥ वण्डीवनुनसंस्कारासर्वमात्मगणान्विता॥ संसमवनविन्यस्ता व्याघ्रीभूतो ब्रवीतिनी॥१२४॥ ॥ ॥

ज्ञाणीन अद्यानि येषुतानि तथा तैः॥ नानानमयुक्तीभूतोपदसानां दधिक्षीनसागनोपसेवनानां जगदन्नानां पर्युषितत्वे हेतुमाह॥ तैनीति॥ यानि यानि
कल्पादौ स्थितानि तानि तान्येव जगन्ति कल्पान्तेऽपि तिष्ठन्तीति पर्युषितत्वं॥ कल्पवर्त्तनमुखः कालभोजनं॥ चत्पूखो हि मुखं कल्पमुखः पत्यखसीय
त्पिइत्यमरः॥ मृगयामाचरतः कालस्य तुनिस्यानीयां व्याघ्रीं दर्शयति॥ वाडीति वाडीजना॥१२४॥ ॥ ॥ ॥२६॥

तस्य मध पाणाय॥ कनतलन्यस्तौ पानपात्री दर्शयति॥ दृष्टीति॥ दृष्टीभूम्मिनेव बालस्य करतले पानपात्रीभवति॥ सावान ल्येत्याह॥ दृष्टीति॥ रसान्विता मध
स्य सौगंध्यार्थ कमलोत्पल कल्हाराणां लोलेन जालकेन समूहेन मालितासंवलिते त्यर्थः॥ कल्हारं सौगंधिक॥ जगदण्डव्योमारवेटकोटन पनीय
सं कालमहाभस्य घण्टा भुजदण्ड टंतत्क्रीडायोग्यं पदार्थं दर्शयति॥ विनावीति॥ विनावोति वीषोस्यासीतितथा॥ संहतयोः घकोष्ठ घगाण
यो पाणीतला स्फालनमास्फोटः॥ विकटो विरूप आस्फोटो यस्य तथा॥ राराविकटपीनांसः॥ राराभिर्जीवा रोमभिर्विकटो विरूपोपीभावं सोस्कंधे

॥ दृष्टीकरतजे दृष्टीपानपात्रीरसान्विता॥ कमलोत्पलकल्हारलोलजालकमालिता॥ १२५॥
॥ विरावि विकटास्फोटो नृसिंहोनुजयं जने॥ राराविकटपीनासः चाणः क्रीडाशकुंतकः॥ १२६॥
॥ स्व लाबुवीणामधुरः सनद्धो मामलक्षादिः॥ देवः किलमहाकालो लीलाकोकिलवालकः॥ १२७॥

यस्य स पीनांसः॥ राराविकटश्वासो पीनाशश्चेति तथा॥ अथवा सकया विकटो पीनांसो यस्य सथा॥ सकुंतकः॥ पक्षी॥ नृसिंहेव उत्तानुचनभूते
महाकालनामादेवो ऽधिकास्य क्रीडोपकरणानीत्याह॥ अलाबूति॥ यथाकुं॥ जीनस्वामिनः॥ उत्तरवनो नंदी महाकालो भृंगोरति॥ स्वलाबुवी
णावन्मधुरो मधुरध्वनिरितिपाठः॥ कोकिलबालस्य कार्ष्णमाह॥ वारादीति॥ १२७॥

श्रीः ॥
॥२७॥ जगज्जीर्णतादिर्वाच्यादिष्टस्य मृगवर्षे व्याघ्रतस्य च दर्शयति ॥ अजस्त्रेति ॥ नेत्रोन्नवरत्नो नमेरुर्न्निर्विन्ध्य इत्यजस्त्रं स्फुरर्जितः ॥ स्फुरितं आकारो यस्य स तथा ॥ उद्गत
न्येव शरा नास्तेषामवालिः पङ्क्तिः । वीता उज्जीर्णा दुःखशरावलिर्ज्ञेन स तथा ॥ को दण्डो धनुः ॥ कालात्मनः ॥ परमेश्वरस्य विश्रान्तेर्नोगाजागतीमानत्वील्लाव
र्णयति ॥ कालरात्रिरित्यादिना ॥ महाकल्पेषु राजत इत्यनेन सर्वसंहारपदीयसीतमः ॥ यथा नाशक्तिः ॥ कालरात्रिरित्युच्यते ॥ एष कालात्मा परमेश्वर
नः ॥ स्वयं कालरात्रिर्भूत्वा नृत्यतीति सम्बन्धः ॥ तस्य नृत्योपकरणानि दर्शयति ॥ यस्या इति ॥ देवलोकाञ्चनराणां देवलोकभेदानाम वलिर्यस्याश्च

॥ अजस्त्रस्फुरिताकारो वान्तदुःखशरावलिः ॥ अभावनामको दण्डः परिस्फुरति सर्वतः ॥ १२८ ॥ कालरात्रिः स्वयं भूत्वा नृत्यत्येव निजेच्छया ॥
॥ तस्या भूषणमङ्गेषु देवलोकाब्जरावलिः ॥ १२९ ॥ नरकालीव मञ्जीरमाला कलकलोज्ज्वला ॥ श्रोतार्धकृतसूत्रेण पातालचरणा स्थिता ॥
॥ १३० ॥ एकस्मिन् श्रवणे दीर्घा हिमवान्नाम मुद्रिका ॥ अपरेऽपि महामेरुः काञ्चना चन्द्रकार्णिका ॥ १३१ ॥ अत्रैव कुण्डले लोलेवत्राक्कोंगण्ड

भूषणं भवति ॥ सा कालरात्रिरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ नरकालीव ॥ यस्याः पातालचरणोऽस्थिता मञ्जीरमाला भवतीत्यन्वयः ॥ आली पङ्क्तिः ॥ मञ्जीरो नूपु
रः ॥ मञ्जीरेण मालासाधर्म्यं संपादयति ॥ कलकलेत्यादिना ॥ कनाकलेन कोलाहलेन ॥ उज्ज्वला उद्दीप्ता ॥ हिमपाण्डुर्हिमवान् ॥ यस्या एकस्मिन् श्रवणे दीर्घाकि
विन्यूनलक्षयोजनदीर्घा मुद्रिका भवति कर्णिका ॥ कर्णालिङ्काभरणविशेषः ॥ वंशाक्को यस्या अत्रैव कुण्डलभवः ॥ इत्यन्वयः ॥ अनेति पूर्वरूपो केश्र
वतो निर्दिश्यते ॥ लोल इति कुण्डलयोर्विशेषणं ॥ गण्डमण्डलो गण्डमण्डलयोरित्यर्थः ॥ श्रेणी पङ्क्तिः ॥ १३२ ॥ ॥ ॥ २७ ॥

तस्यात्र्यं लोकमयावकृमीति ॥ किं वक्ष्यमित्यभिवेत्याह ॥ पश्चादिति ॥ पश्चात्वलम्बेत्यादीनां कृद्धांगभागैरित्यन्तानां श्लोकानां तीयाक्तानामापूरितात्मवरत्यनेनस
म्बन्धः ॥ पश्चाद्भागे कवृन्दो पलम्बा पलम्बमाना विमानास्वर्ते कौमानमृतवर्हिणः स्वर्णमृतमयूरास्तैः नेत्रेति ॥ कनमूर्द्धविरोषाणां ॥ नेत्रत्रयस्य हृतद्वन्द्वभुवाभूनाण
वशान्निका नास्तै र्विभीषणैः ॥ लम्बो लोलो जटासुबन्धो येषां तेलम्बमोलजटावन्धास्तैव विकीर्णा कनमूर्द्धानस्तैः ॥ उदग्रयोतुमदानाणिउग्रयोउमदानुग्याणि यानि गोनी
चवनाणि तान्येव वामनाणि तेषु वर्नेशपाशउन्नाणउवानिउल्कुठितानि अवलाकानाणि यानि भैनवोदनाणि तान्येवतुम्बकानि अजातुकजानि मैः ॥ उन्नाणि वमिकालना
त्रिविशेषाणा२ ॥ नणादिति नाणा न्नो हनना सराननवान ॥ तनवे ॥ लकवन्नीमाना रवप२इदेनास्तरवभिशाकपालास्तैः ॥ शुष्काणीयानि नामभाणि सर्वांवमनास्याणि ताच्वेवरत्नपलुनकनाम
|| पश्चाल्लम्बविमानकौमानमृतवर्हिभिः ॥ नेत्रत्रयहृतद्वन्द्वः भूनिमीलनभूषणैः ॥ १३३ ॥ लम्बलोलजटाबद्धविकीर्णैः कनमूर्द्धभिः ॥ उग्रनवाउमद्यान
|| गोनीकवरवामनैः ॥ १३४ ॥ उन्नाणवाबलाकानभैनवोदनतुम्बकैः ॥ रावलम्शातरंश्रेड्डदेहाभिक्षाकपालकैः ॥ १३५ ॥ शुष्कराणीनरवद्धांगभंगैनापूरि
|| ताम्बरं ॥ भीषयत्यात्मनात्मानं सर्वैसिंहानकानिणी ॥ १३६ ॥ विश्वरूपार्चीश्वरवक्रवाउपुष्पनमालया ॥ तांडवेषु विवर्त्तंती महाकल्पेषु राजते ॥ १३७ ॥ ||
|| || || || ||

वावयवषडास्तै ॥ नवकौमानवकादीनामेकत्वात ॥ वर्हिभिरित्यादि वहुववनं कथमिति वेन्मैवं ॥ कावल्पेषु राजत इति ॥ अनेनैव बहुवचनेन परिकृतत्वात् महाकल्पमदनमयूरादीनां
बहुत्वसम्भावात ॥ आपूरितमम्बरं नमो येनात्मनात्मानं किं वक्तुना कर्त्तना त्रेः पुभाव ॥ संक्षेपेण श्रूयतामित्यभिवेत्याह ॥ विश्वरूपेति ॥ विश्वरूपस्य गीतासुप्रसिद्धस्पर्दिनसाम
नेककोटीनां वक्त्राणि समूहा एव वानपुष्पनमाला ॥ तया विवलाकाविनवताण्डवेषु ताण्डवावसनरोषीत्यर्थः ॥ विवलालेनस्पन्दताण्डवेषु भाषेषु कर्त्तव्योपस्थितेत्यर्थः ॥ १३० || ||
|| श्रीरामचंद्रायनमः || || श्रीरामचन्द्राभ्यां नमः || || || श्रीरामसत्य || || गोविन्दायनमः ||

श्रीः॥
॥२८॥

58

एवं कालादीनां वृत्तमाख्यातमथ वदंस्तद्दोषपरिज्ञानपालविशदयति॥ कालादीनामेवमुक्तेन प्रकारेणा एतस्मिन्नृत्तेसतीव्याकुलव्याजना हृत्तोऽस्मिन्नेवमेतेषा
मीति केवित॥ कालादीत्यत्रादिशब्देन वज्रादिग्रहणते॥ कालादीनां हत्तमन्येषां पूर्वोक्तिसंसानदोषाणामुपलक्षणार्थं॥ ननु संसारनाम्नि अनर्थजालस्यानास्थितिर्नेव
र्हि तान्विहत्तोपरमोयत्न आस्थीयतां किं वस्तानेनेत्याशङ्क्यतान्निहत्य ज्ञातिकृत्वानां सोपलभ्यमनुकूलानादोलभ्यमाह॥ शान्तवइत्यादिना॥ भवपदांदीनीत्यनेन मनन्य
ज्ञातेन॥ ननु ज्ञार्थसत्यप्रज्ञानादिलक्षणं वस्तु साक्षात्स्वगतिभासते वेत्किंकाविष्पत्तीन्द्रियशत्रवइत्यतआह॥ सत्यमिति॥ सत्यज्ञानादिलक्षणं वस्तु॥ अमसत्यतामन्नव
देहात्मरूपतां यातम्॥ मनः स्वानुकूलं चेन्नेन्द्रियशत्रुभ्योऽप्येतव्यमित्यतआह॥ ज्ञातव्यति॥ द्वितीयकल्पकं मनोरिपुर्भूत्वा आत्मानात्स्वेन आत्मानं स्वं ज्ञातानाति॥

॥ एतस्मिन्नेवमेतेषां कालादीनां महामुने॥ संसारनाम्नि कैवास्था मादृशां नाभवान्विभो॥१३९॥ शान्तवस्त्वेन्द्रियान्येव समसज्जालमसत्पतां॥

॥ ज्ञातव्यात्मनात्मानमन एव मनोरिपुः॥ वस्तु वस्तुतया ज्ञातं दत्तवित्तमहत्कृतो॥ अभाववेधिताभावा भावास्तेनोपलभ्यते॥१४०॥ ॥

मनसो रिपुत्वं साधयति॥ वस्त्विति॥ कार्यकारणसंघातसाक्षिलक्षणं वस्तु॥ अवस्तुतया कार्यकारणसंघातात्मनागृहीतं॥ ननु संघातसाक्षितया वस्तु एव
णसंभवादन्यथा न ज्ञानानि वर्त्तिष्यत इत्यतआह॥ दत्तमिति॥ कामाकुलन्तद्धीन्नादिवेकाक्रमत्वाद्दृढंकानमेवानुधावतीति न सत्साक्षिणामित्यभिप्रायः॥ मनुव
स्तुनावगाहते चेद्यैन्ने तर्हि घानहंकानादिभावानवगाहते॥ तच्चैवरतिर्वर्षिणातामतआह॥ अभावेति॥ भावाष्यपदार्था अभावं वाष्टिता अभावविरूद्धपानित्या
इत्यर्थः॥ तर्हि किं विनदपदस्तु कूटस्तलयं विनश्यतीतिन्यायान्नाधावस्थितयाज्ञायतामात्मेत्यतआह॥ भावेति॥ भावानामनित्यपदार्थानामन्तोऽवसानभूमि
रित्यर्थः॥ भवान्नइति क्वचित॥१४०॥ ॥ ॥२८॥

ऽनात्मनि देहादौ आत्मत्वमात्मानि वा प्राप्ते फलितमाह ॥ तप्यत इति ॥ अन्तर्गता वासना वस्तुतो न तत्वतात्वे ॥ ननु सर्वकाम भोगान्तरायनिवृत्तिसंभवे किमर्थं तप्यत इत्य
त आह ॥ रागीति ॥ तर्हि विरक्त सम्पन्न भोगानिवर्त्तितामित्यत आह ॥ विरागीति ॥ तर्हि लनान कार्ये तानीमित्यत आह ॥ यत्वेतेति ॥ यौवने हि कार्यवान्नरातो नांघ्र
तषार्थसम्पादनस्य मतनवार्द्धक इत्याशयः ॥ तर्हि तानीमेव तत्वविदः ॥ सत्यतामित्यत आह ॥ दूनइति ॥ न तर्हि सम्यउपायोऽन्विष्यतामत आह ॥ गतीति ॥ ननु कथमन्या

॥ तप्यते केवलं साधोर्मतिराकुलितात्मना ॥ रागी रोगी विलसति विरागी विरलो जनः ॥ ४१ ॥ यत्वे न याति युवता दूने सज्जनसङ्गतिः ॥ ॥
॥ गाते न्वि दिपते का विल्कादि त्वोदेति सत्यता ॥ ४२ ॥ मनो विशुध्यतीवात्त र्म्बुद्धिना दूनतां गता ॥ नोज्वालाकतणोदेति दूरा यातिनीवता ॥ ४३ ॥
॥ धीनतार्धीरतामेति पातोत्पंतपरो जनः ॥ सुलभोऽर्जुनाश्लेषोऽदुर्लभः सत्समागमः ॥ ४४ ॥ आगमायायिनो भावा भावनाभाववंधिनी ॥

गतिर्नास्ति ॥ नत्वं वत्सास्वयमेव वाच्यं प्रकाशआत्माभातिभास्यतीत्यत आह ॥ क्वचिदिति ॥ सत्यतासत्यभावः ॥ सत्यस्वरूपमित्यर्थः ॥ अथ पाजगतस्य त्वाआक
नद्दे त्मनामि दान्मागातिर्भविष्यतीत्यत आह ॥ क्वचिदिति ॥ क्वचिदपि जगद्धेतेप पदार्थे सत्यतानोदेति न भातीत्यर्थः ॥ संसारासजनमध्यवर्त्तिनिः साम्यं दुर्लभमिति
दर्शयितुं तात्स्थिते नास्थिनत्वमाह ॥ धीनतेति ॥ पातइति ॥ पानऐश्वर्यादिभ्रंशः ॥ उत्पात त्याज्याप्तिः ॥ अथवा पातो नाशउत्पातउद्भवः ॥ भावनादेहादिघसा ॥

श्रीः ॥
॥२९॥
29

एवं पुरुषार्थत्रिकृत्नानोदुर्लभत्वेन त्याति कृत्नानांसौलभ्यश्च वाति पाप्यफलितसामानीयत इति ॥ केवलं पुरुषार्थसाधनात्र पठनानादिद्युनं क्वापि पुरुषार्थं परिप्राप्य नमार्गेनीयते विधिनेति शेषः ॥ वरी नापीरसोज्वालावगाहन इव संसारदावाग्नि दग्धस्य ममानित्यान दावगाहे लुब्धं ते स्नास्तीति दर्शयितुमागमापायिना भावाइत्यत्कामनित्यत्वं प्रपंचयति ॥ दिशाइत्यादिना ॥ आसां वोत्पतः ॥ पूर्वाणां ग्रंथसंदर्भाणां ॥ सवस्य पार्थः ॥ कानि वित्यादामित्या ख्यायंते ॥ अन्यापदेशभागत्नु राहमाह शोष्यदेशवृभागभवतीत्यर्थः ॥ अन्यापदेशंभागितिक्वचित ॥ तत्रान्यस्योपदेशमेवभवते ॥ नत्वयमेव इतीयेते न ष्टत्वादित्यर्थः ॥ असेन्नयेति पद्मौ

॥ नीयते केवलंक्वापि नित्यं भूतपनम्पा ॥ दानवा अपि दीर्यन्ते ध्रुवोप्यध्रुव जीवितः ॥ अमरा अपि मार्यन्ते केवास्यामाहशोजने ॥१४६॥
॥ विशोपि क्रियते रूपते देशोप्यन्यापदेशभाक् ॥ शैला अपि विशीर्यन्ते केवास्यामाहशोजने ॥१४७॥ अधते सत्तयाधो ख भुवने वापि मुज्यते ॥
॥ धूरापि पाति वैधूर्यं केवास्यामाहशोजने ॥१४८॥ परमेष्ठी पि निष्ठावान् हीयते हरिरप्यजः ॥ भावोप्यभावमायाति केवास्यामाहशो
॥ जने ॥१४९॥ कालोपि काल्यते तेनानियातिश्वापि नीयते ॥ व्योमापि लीयते नक्तं केवास्यामाहशोजने ॥१५०॥ आ श्राव्या वाचतत्त्वेन उद्दर्श
॥ तानमूर्त्तिता ॥ भुवनानि विद्रवन्ते केनाति भ्रमदायिना ॥१५१॥ शुष्यन्त्यपि समुद्राश्च सीर्यन्ते तारका अपि ॥ सिद्धा अपि विनश्यंति केवास्यामाहशो
दः ॥ वैधूर्यं ॥ असत्ता ॥ निष्ठावान् नाशवान् ॥ निष्ठा निष्पात्ति नाशयो रित्यमरः ॥ अनेन परमात्मना धूल्यते संक्रियते ॥ इत्यर्थः ॥ नियति दैवपूर्वकर्मेत्यर्थः ॥ मर्यादा वा
नियतिः कालोपि कल्यते अनेनेत्युक्तं मन्यं दर्शयाति ॥ अस्माद्योति निर्विकल्पगया आश्राव्या वातस्य परमार्थिकीस्वरूपं यस्यतः ॥ तेनउद्दर्शिता तंसवमूर्त्तिस्व
रूपं यस्यतेन ॥ तंउद्दर्शी पठमस्तु विष्यामीतियतेः ॥ विद्रवंते अपकास्यंते तत्वमाधोयकाल्पितमेव प्रदर्शयता विभ्रलाभ्यनेमापी

॥२९॥

अधिष्ठानभूतस्यैतस्यात्मनाद्वन्द्वं भ्रममेवावलम्ब्य ध्यामकं तम॥ परिशायनस्याति लोक इत्यनुक्रोशयाति॥ अयोत्सवइति॥ आलोलयेत्तवसति:पार
न अद्वन्नेजत्तु वृक्षियालिभिनरपतीत्यर्थः॥ एवमविवेकितः संसरतोज्जुश्वतन्मक्षेवर्त्तमानो मुमुक्षुनेकान्नाद्वियब्रह्मविष्टसंनिधौ स्नवणाघसंभवात्ववि
नाकानाकुलितत्वात॥ सफजामस्यैनिघातादिमतन्नयाह॥ इतइति॥ विवेकिलोकाब्रह्मविदस्तदाश्रयंतदृष्टीनेयत्माखेहतं स्नवणादिलक्षणां तेन

॥ अघोत्सवोयं भुवि पेषतथैकयाज्ञातेवान्धवाः सुखामिदं सविशेषभोगाः॥ इत्यं सुखैवलयस्तुविकल्पजालमालोलयेत्तवमतिर्ज्वलती॥
॥ वल्लोकः॥१५३॥ श्रीरामउवाच॥ इतस्तत्तो दूरतरं विहृत्य प्रविश्यगेहं दिवसावसाने॥ विवेकिलोकाश्रयसाधुहृत्तरिक्तो फिपातिकउपैति॥
॥ निद्राम्॥१५४॥ पुत्राश्चदाराश्चधनंच बुद्ध्या प्रकल्पतेनाम रसायनाभम्॥ सर्वंतत्रोपकरोत्यथान्तेयत्रातिनम्याविषमूर्छनेव॥१५५॥ विज्ञावि॥
॥ तेरात्तु जनेसमयेसमागतायामभितश्चलरूपाः॥ सेव्यन्त एतानिसुखानियावत्तावत्समायातिसुखोपमृत्युः॥१५६॥ ॥ ॥

रिक्ते शून्ये॥ नन्त्रसर्वोजिनः पुत्रदारादिकममृतकल्पसंकल्प्यतत्रप्रवर्त्तितनस्नवणाये तद्धत्तवप्रवृत्तिः॥ किंतस्यापतत्र आह॥ पुत्रेति॥ नीतिनम्येत्येकपदं॥ अनातिन
म्याविषयपूर्छनेवेति॥ यत्रयन्ते अन्तकालेकरोतीतिसम्बन्धः॥ नामरसायनं कुत्सायाम्॥ यत्रातिरम्येति स्त्रवित्त्रायमर्थः॥ यत्रयास्मिन्दुःखेसति विषमूर्छनाप्यातिन
म्यैव भवति तदुःखं करोतीत्यर्थः॥ क्वाविरक्तदुःखोदर्कमपि विषयसुखमनुभूयतत्संपादनप्रयासमनुभूय मृत्युग्रस्तो भवति विषयपर इत्याह॥ विज्ञावितरात्रि॥१५६॥
॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः ॥
॥३०॥

भोक्तामृत्युवक्त्रामनुदिरपपणाजीवतितदापितस्यधान्यात्मकः कलत्रादिव्यवहारोस्थिरत्वात् ॥ इतइति ॥ समानेनस्वप्रधानगोनसंकेतेनानिबद्धोभावोऽभि
मिप्रायोभोगादिविषयोयामुच्यव्यवहारमायामुतास्तथा ॥ अयमर्थः ॥ व्यफाल्गुणमासिहोलिकाचतुर्दश्यादिरखेलनपात्रादिविधेयेतिसंकेतेनसर्वसाधारणेननरा
णांकथानिबद्धाभिप्रायात्वगणिकायावासमासक्ताभवंति ॥ तथादिवाहकालीनेनसाधारणसंकेतेननिबद्धाभिप्रायाः ॥ कलत्रादिव्यवहारनधानयः स्त्रीगणिका
भवंतीति ॥ नत्वसारादिभोक्तृभोगादिवस्तुनएवमृत्युसंभवेप्यनेकमहामहायुगजीविनाब्रह्मादीनांनैवमित्यतआह ॥ कल्पेति ॥ अनादौसंसारेकल्पोघसं

॥ इतोऽन्यतश्चोपगतास्तथैवसमानसंकेतनिबद्धभावाः ॥ पात्रासमासङ्गसमानराणांकलत्रमित्रव्यवहारमायाः ॥१५७॥ कल्पाभिधानक्ष
॥ णाजीविनोहिकल्पौघसंख्याकलनेविनष्टाः ॥ अतः कलामालिनिकालयाते लघुत्वदीर्घत्वविधियोप्यसत्या ॥१५८॥ जनः कामाशक्तोवृकादि
॥ धवाकुलावेष्टनपरः ॥ समुत्थप्रेप्यास्मिञ्जगतिसुलभोनाग्रभजनः ॥ क्रियादुःखासंगाविभुनविभुनात्वनमारविलानजानेनेतव्याकथामि

संख्याकलनेकल्पसमूहसंख्यागणनेक्रियमाणविरिंच्याद्याकल्पाभिधानक्षणाजीविनोहिकल्पनामेनामेकक्षणजीविनोभवंति ॥ तथाचाऽस्मदादिलघु
कालापेक्षयादीर्घजीविनोहिब्रह्मेत्यतआह ॥ अतइति ॥ लघुत्वादिकंयथारवेमुहूर्तेदिनेनोधभाति ॥ तद्ब्रह्मणेपीतिभावः ॥ एवंसंसारखलमावेद्यतान्निष्ट
त्युपायालाभाद्विमित्रखेदंदर्शयति ॥ जनइति ॥ कुकलाकुविषया ॥ कींसुजनलोभेनक्रिययैवपुरुषार्थः ॥ साधामतस्याह ॥ क्रियेति ॥ आखिलाक्रि
यादुःखासक्ताविभुनविभुनाभवति ॥ दुःखेनाममत्वात्सक्तोयस्यासाऽतयोक्ता ॥ विभुनविभुनापुरुषार्थेनात्यन्तरिक्तेत्यर्थः ॥१६०॥ ॥ ॥

एवमनात्मसर्गस्यानित्यत्वं विस्तरेणाप्रतिपादितं संक्षिप्याह ॥ दिवसा इत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ संवडवाग्निः ॥ कोमिव किंचित्स्वर्थः ॥ अशूरेणेति स्पष्टार्थः ॥
एवं रूपा संसारदोषाग्निदग्धतत्फलं निहाति रायं वैराग्यमाहारतीति ॥ भोगेषु इच्छाभावेपि जीवनादौ जीति ॥ स्यादेतत् आह ॥ नाभिनन्दामीति ॥ नत्र विषय

॥ दिवसास्ते महान्तस्ते संपदस्ताः क्रियाश्च ताः ॥ सर्वं स्मृतिपथं याता यामो वयमतः परम् ॥ १६१ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वा वा भूतजातयः ॥
॥ नाशायेवानुधावन्ति सलिलानीव वाडवम् ॥ १६२ ॥ आपदः क्षणमायान्ति सम्पदः क्षणमेव च ॥ क्षणाज्जन्माथ मरणं मुने कीमिव लक्षणम् ॥ १६३ ॥
॥ अशूरेणाहताः शूरा एकेनाबहवो हताः ॥ प्राकृताः प्रभुतां याताः सर्वमावर्तिते जगत् ॥ १६४ ॥ **श्रीरामउवाच** ॥ इदमेतोषदावाग्निदग्धे सपदि चेतसि
॥ प्रस्फुरन्ति न भोगाशा मृगतृष्णाः सरःस्विव ॥ १६५ ॥ नाभिनन्दामि मरणं नाभिनन्दामि जीवितं ॥ यथा तिष्ठामि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरः ॥ १६६ ॥
॥ अथवेत्थेतया कुत्र्याः मुनिद्भुनाविकित्स्यते ॥ भूयश्चित्तचिकित्सायास्तात कालोवसरः कुतः ॥ १६७ ॥ विषं विषयवैषम्यं न विषं विषमुच्यते ॥ जन्मान्त
रघ्ना विषया एकदेहहरं विषम् ॥ १६८ ॥

प्रवचनस्य चिकित्सावार्ताके व कर्तुमुचिता यो वनेकामितिकियत इत्यत आह ॥ अथेति ॥ बाल्यानन्तर्यमपरा ह्यर्थः ॥ तत्र हि चित्तामीतिच ॥ किन्तस्य संभावनायां
विषयेषु ॥ एतच्चित्तचिकित्सनीयमेवेति ॥ कुतस्तत्राह ॥ विषमिति विषयेषु वैषम्यं शोभनाशोभनत्वलक्षणम् ॥ रामद्वेषहेतुभूतम् ॥ १६८ ॥

श्रीः॥ ननुज्ञानवैराग्यपोषषभ्यांविरक्तिरीतदिनेनाकिंफलंप्राप्तंयेनत्वयापिनविरक्तनाक्रियतेइत्याह॥ नसुखानीति॥ तस्यव्रजादिः॥ तथाविरक्ततयाः साफल्यंदर्शा

॥३१॥ यित्वाफलितमाह॥ आयुरीति॥ वितानमुल्लोचः॥ सौदामिनीविद्युत॥ यौवनलालनायौवनोपलालनंसेवजलनय॥ जलधरः॥ कविस्तोत्रेतिस्त्रीपमिऊनि

31 र्देश॥ तत्रजलधरइतिमिवंपदस॥ जलनयो लोलंत्वेदृष्टान्तं तेनोच्यते॥ विषयवाधनवानाणायविवेकलोकंकारघता वैराग्यमुद्राविचोपेतित्सर्थः॥ एवंहु

॥ नसुखानिनदुःखानिनमित्राणिनबान्धवाः॥ नजीवितंनमरणंवन्धायज्ञस्यचेतसः॥१६९॥ आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलीनाम्बुवद्भङ्गुरं॥

॥ भोगामेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचंचलाः॥१७०॥ लोलायौवनलालनाजलभृतामित्याकलय्याकुली॥ मुक्त्वैवाघमयार्पितानतुदृढावि॥

॥ जेविनंशान्तये॥१७१॥ श्रीनामडवावा॥ नावस्थितिमुपायातिनचयातियथेप्सितं॥ बुद्धिर्जीवेश्वरनायत्ताकान्तेवाश्रियसम्मानि॥१७२॥

ज्ञार्पितावेत्कृतहत्यमतःपनंकिंतवावारीष्टंतत्राह॥ नावस्थितिमिति॥ जीवएवाविवेकित्वेनेश्वरनोयत्नातपायत्नातदधीनाजीवस्येश्वरनैकत्रअवाणावाबुद्धि

निर्दुःखेपदेऽवास्थितिंनोपायाति कान्तापक्षेनावेश्वरः॥ प्राणानाथोभर्त्तासापिप्रियसम्मानेभर्तृगृहेस्वेच्छास्थितिंभयादिनानोपायाति॥ नोपायाति॥ ॥३१॥

यथेप्सितंचगतिंनयाति॥ नचेह्नाविज्ञाप्यपीबुद्धिर्नैवाविवान्किताविमलेक्षाचित्यपोवरनाजिनवासिष्ठेतिभावः॥१७२॥ ॥ ॥

तीन्नावास्थितिस्थानसाते वादाय पृच्छति ।। स्थत इति यतः स्थितिं न याति चित्तमतः पृच्छामीत्याह ।। अनकं परपार्थसिद्धपम् ।। अनायासं निर्दुःखं अनायासत्व हेतु
र्ऊतिभ्रममिति ।। गतभ्रमत्वे हेतु नउपाधीमि ।। उपाधिर्मनः ।। मनो हि सर्वभ्रान्तिमूलमातथाव श्चायुक्तायम्स्पातिव ।। आपीमनस्त दत्वं चाविसाक्ष्टशापरवान्त्वपद्य
रवनाध्रुवनामिधानेति ।। साधुशोभनमानदन्नूपामियं पृच्छति ।। कथंच्चेति ।। वीनवयेतिसावोधनम् ।। दाह श्चा न्निदर्शायिलुवासनारसशालिनेति विशेषणाम् ।।

।। अतोऽनुसमनायासमनुपाधिगतभ्रमम् ।। दीप्ति स्थितिपदं साधु यवशक्ता नविद्यते ।। ७३ ।। कथं चवीन वयग्निोपततापीनदह्यते ।। ।।
।। पावकोपारदेनेव रशोनरसशालिना ।। ७४ ।। यस्माक्लिलमहावाहोव्यवहानाक्रियाविना ।। नास्थितिर्दग्धसंसानेविनाम्बुजलधाविव ।। ७५ ।।

रस्पत इतीरसआज्यादिः ।। तासनैवरसास्तेन शान्तेशोभते पुरुष इति ।। तथा तथातेन ।। अग्नौ संसाराख्ये पततापि दुःखेषेणासंमारागन्यच्छिमि ।। कथं न दह्यते को
नोपायेन दह्यते ।। पारदोरसः शानः ।। कावोपववक्लोनसः ।। सूतरवपानदइत्समनः ।। रमेनेतिपानदशा ह्यर्थकः ।। नपारदो दुर्धहि इति प्रसिद्धः ।। संसारेनिव्यपि
रतयाइवस्थानमेवहाहोपायज्यत आह ।। यस्मादिति ।। अम्बस्पर्शविना समुद्रमध्ये स्थितिर्यथान संभवति तद्वदित्यर्थः ।। ७५ ।। ।। ।।

यथाजानासि॥इत्यादिग्रन्थसमूहःस्पष्टार्थः॥केकामयूरध्वनिः॥नीलकाण्ठोमयूरः॥ ० ॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सुखपूज्यपा

॥यथायानासिभगवंस्तथामोहनिवृत्तये॥ब्रूहिमेसाधवोयेननूनंनिर्दुःखतांगताः॥१७६॥अथवातादृशीयुक्तिर्यदिब्रह्मन्नविद्यते॥ ॥
॥नवाक्तिममवाकश्चिद्विद्यमानामपिस्फुटं॥१७७॥स्वयंचैवनवाप्नोमितांविश्रांतिमनुत्तमां॥तदहंत्यक्तसर्वेहोनिरहंकारतांगतः॥१७८॥
॥नभोक्ष्येनपिबाम्यंबुनाहंपरिदधेऽम्बरं॥करोमिनाहंव्यापारःस्नानदानाशनादिकं॥१७९॥नचतिष्ठामिकार्येषुसंपत्स्वापद्दशासुवा॥
॥नकिंचिदपिवांछामिदेहत्यागादृतेमुने॥१८०॥केवलंविगताशंकोनिर्ममोनामितमत्सरः॥मौनमेवाश्रितस्तिष्ठामिलिपिकर्मस्थितेवार्प्पि॥
॥तः॥१८१॥वाल्मीकिरुवाच॥इत्युक्तवानसौमलशांतिकलाभिरामोरामोमहत्तरविवेकविकासीचेताः॥तूष्णींबभूवसततोमहतांघनानां॥
॥केकीनवरसमवशादिवनीलकाण्ठः॥१८२॥ ० ॥इतिमोक्षोपायेवैराग्यप्रकरणेजगद्दोषप्रकाशनोनामद्वितीयःसर्गः॥२॥ ॥

दशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौवाशिष्ठचंद्रिकायांद्वितीयःसर्गः॥ २ ॥ ॥रामायनमः॥वासिष्ठायनमः॥रामायनमः॥ ॥

इतीतयं थसंदर्भे॥ नित्यानित्यवस्तुविवेकतो वैराग्यं प्रतिपादितं तस्य विद्भूतमभोक्तृत्वस्वेन दुर्लभ आप्यांसत्पत्सर्थवदत्येवमित्यादि श्रुतं श्रुतिरसाय
नामित्यत्र॥ उक्तग्रंथसंदर्भः स्पष्टार्थः॥ देहतः॥ रोमाभिः॥ उच्छ्रैरुत्सुकेः॥ वीतरागविषयस्रोतःसुसंघः॥ फलती त्यभिप्राये॥ इह॥ उपशमेति॥ उक्तमतायाः॥

॥वाल्मीकिरुवाच॥ वदत्येवं महामोहादीनि हन्ति कर्णवत्॥ रामो राजीवपत्राक्षस्तस्मिन्राजकुमारके॥१॥ सर्द्धैव भूवुत्सत्रस्याविस्मयोत्फुल्ल॥
॥लोचना॥ मित्राम्बरादेहरुहैर्गिरः ओतुमिवोद्गुतैः॥२॥ अथ तूष्णीं स्थितवती रामो राजीवलोचने॥ साधुवादगिरा सार्द्धं सिद्धमार्ग समीरिता॥३॥
॥वितानकसमाव्योम्नः पोष्णी दृष्टिः पपात ह॥ मुहूर्त्तस्य च तु भागाद्यान्तेकुसुमवर्षिणो॥४॥ श्माद्वासिद्धगणालापान्सुश्रुवुस्तत्सभासताः॥ आ
॥कल्पं सिद्धसेनासु भमद्विनाभितोदिवं॥५॥ अपूर्वमिदमस्माभिः श्रुतं श्रुतिरसायनं॥ उपशमामृतसुन्दरसादनाद्विगतोत्तमतापदमेवयत॥ काण्ये
॥तवाञ्चविरंरघुनंदनः सदितेनवपं प्रातिवोधिताः॥६॥

पदस्यानंपरमपुरुषार्थः॥ विगतं प्राज्ञामुत्तमतापदयेनवचसा तत्तथा॥ ज्ञानार्थिनागंतव्या स्मातः॥ साद्रि स्वसमस्पत्सरिचासः॥ तेनवसर्गाति कल्पेनत
तवार्लीतव्यामीति प्रातिपादनार्थः॥६॥

श्रीः॥
॥३३॥
33

पावनस्येत्यादि रीतिनादेनेत्यतः प्राक्तावोर्यंथसमूहः सर्वस्पष्टार्थः॥ क्षावितिश्लोकद्वयं व्याख्यायते रघुकेतुना रघुस्य केतुर्वंशध्वजो नाम लक्ष्मणो॥ रसाम्॥ भूमिम्॥ ५दाम

॥ वाल्मीकिरुवाच॥ पावनस्यास्य वचसः श्रोतास्य रघुकेतुना॥ निशम्यैतन्नो तुष्टाविति तं वस्मयमानां महर्षिभिः॥ ८॥ इत्युक्त्वासा समसैव व्योमावास
॥ निवासिनी॥ तां पपात समंतत्र्वा दिव्यां मुनिपरम्परा॥ अथायासिद्धसेनायां पतत्यां नभसो रसां॥ ९ तस्यो मुनिसंपूर्णातितारा दाशरथी सभा॥ वासि
॥ ष्ठ विश्वामित्रो तान् पूजयामास मतुःक्रमात्॥ वसिष्ठविश्वामित्रौ ते पूजयामासुरा क्रमात्॥ स वंदिने॥ सिद्धौ तान् पूजयामास भूपतिः॥ सिद्धो भूपो भू
॥ पतिं चैव कुशलप्रश्नवार्तया॥ वचोभिः पुष्पवर्षेणा साधुवादेन वाभितः॥ रामं ते पूजयामासुः पुरः प्राप्तमास्थिते॥ पुनरुक्तं॥ अक्रोवतकु
॥ मानेणा कल्याणा गुणा शालिनी॥ वायुक्ता पनमोदाराचैरागयपनमगार्भीणि॥ आसिन्नु पाम पोरात्म्य देवानि म्मणिनिमीति॥ द्विजेन्द्रा दन्वसंसाने
॥ सारो सत्सत्तदुर्लभं॥ सकललोकचमत्कातिकारिणो प्यभिमतं यदिनाबवचेतसः॥ फलातितोतदि मेवयमेवस्फुप्तमं मुनयो हृतकुहृयः॥ ॥

दोरात पश्चसे देवानिमनि निर्मितश्चेतितथोक्तस्तास्मिन्॥ संसाराग्नि निर्वृयोन दौनात्म्येन युक्तो भवत्समाउपव्यापान निर्मितश्च देवानिर्माणा निर्मितिश्च
नेनानि द्यस्यत्वं सूचितम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्तिनादेनेत्यादयश्चाश्चवकन्तास्समाप्तेयर्न्या स्पष्टार्थाः॥ तेच्छकानिरित्यक्तानिव्याख्यायन्ते॥ ज्ञेयांत्यापिशुद्धोविशेषे॥ सर्वक्लेशराहितेधमात्यापानात॥ श्रागेदस्त्वत॥

॥ इति नादेन महता वचस्युक्ते सभाजनैः॥ राममभ्यगतं प्रीत्या विश्वामित्रोभ्यभाषत॥ न राघव तवास्त्यन्यत ज्ञेयं ज्ञानवतांवर॥ स्वयैवैं सूक्ष्म॥
॥ याबुद्ध्यासर्वं विज्ञातवानसि॥ भगवव्यासपुत्रस्य शुकस्येव मतिस्तव॥ विश्रान्तिमात्रमेवान्त ज्ञातज्ञेयेप्यपेक्षते॥०॥ श्रीरामउवाच॥
॥ भगवव्यासपुत्रस्य शुकस्य भगवन्कथं॥ ज्ञेयेप्यादौ न विश्रान्तं विश्रान्तं च धिया पुनः॥०॥ विश्वामित्रउवाच॥ आत्मोदन्तसमं राम कथ्य॥
॥ मानामिदं त्वया॥ शृणु व्यासात्मजोदन्तं जन्मनामंतकारणम्॥ तस्याविच्चयते लोकयात्रामेवामिमां हृदि॥ तथैवाकिलसद्बुद्धेर्विवेक॥
॥ उदभूदयम्॥ तेनासौ स्वविवेकेन स्वयमेव महामना॥ विचार्य सुचिरं चारु यत्सत्यं तदवाप्तवान्॥ स्वयं प्राप्ते परे वस्तुन्यविश्रान्तम॥
॥ नाः स्थितः॥ इदं वस्त्विति विश्वासं नासावात्मन्युपाययौ॥ केवलं विरराम स्वचेतो विगतचापलं॥ भोगेभ्यो भूरिभङ्गेभ्यो धाराभ्य इव चातकः॥

चकाशमानपरमानन्दरूपेविश्रान्तामितिविरुद्धं॥ उदन्तो वृत्तान्तः॥ चातको भ्रामिष्वेदकपानविमुखः पक्षिविशेषः॥ नानाभ्योवर्षधाराभ्यः॥ चातकउदस्यनन्नं
यथा वर्षधाराभ्य उपरमते तथेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एकदासोमलप्रज्ञो मेरावेकान्तमास्थित ॥ पप्रच्छ पितरं भक्त्या कृष्णद्वैपायनं मुनिं ॥ संसाराडम्बरमिदं कथमभ्युत्थितं मुने ॥ कथं च प्र ॥
शमं याति किं यत्कस्य कदेति च ॥ इति पृष्टेन मुनिना व्यासेनाखिलमात्मजे ॥ यथावदमलं प्रोक्तं वक्तव्यं विदितात्मना ॥ अज्ञासिषं पू ॥
र्वमेतदहमित्यथ तत्पितुः ॥ स शुकः स्वया बुध्या न वाक्यं बहु मन्यत ॥ व्यासोपि भगवान् ज्ञात्वा पुत्राभिप्रायमीदृशम् ॥ प्रत्युवाच पुनः पुत्रं ॥
नाहं जानामि तत्वतः ॥ जनको नाम भूपालो विद्यते वसुधातले ॥ यथावद्वेत्त्यसौ वेद्यं तस्मात्सर्वमवाप्स्यसि ॥ पित्रेत्युक्तः शुकः प्रायात्सुमे ॥
रोर्वसुधातलं ॥ विदेहनगरीं प्राप जनकेनाभिपालितां ॥ आवेदितोस्मै याष्टीकैर्जनकाय महात्मने ॥ द्वारि व्याससुतो राजन् शुको ॥
ऽत्रास्थितवानिति ॥ जिज्ञासार्थं शुकस्यासावास्तामेवेत्यवज्ञया ॥ उक्त्वा बभूव जनकस्तूष्णीं सप्तदिनान्यथ ॥ ततः प्रवेशयामास जनकोन्तः ॥
पुरे शुकम् ॥ राजाङ्गने स्थिते तावदिति सप्तदिनान्मितं ॥ ततोन्तःपुरमानीय कान्ताभिर्भोजनैर्भोगैस्सचयैः ॥ जनको लालयामास शुकं शारीरिभाननं ॥

वद्धपीठवद्यास्ति छानोनीनिःशेषितजगत्कार्येति ॥ जगतिस्नेयसेयानिकार्याणिसन्तीतानिनिःशेषितानि ॥ अनवशेषितानियेनस ॥ ॥

॥ तेभोगास्तानिदुःखानिव्यासपुत्रस्यतन्मनः ॥ नाजह्रुर्मन्दपवनोवद्धपीठमिवाचलं ॥ केवलंसुमनाःस्वस्थोमौनीविदितमानसः ॥ संपूर्णइवशीतांशु
॥ रतिष्ठदमलःशुकः ॥ परिज्ञातस्वभावंतंशुकंसजनकोनृपः ॥ आनीयमुदितात्मानमवलोक्यननामह ॥ निःशेषितजगत्कार्यप्राप्ताखिलमनोरथः ॥ कि
॥ मीप्सितंतवेत्याशुकृतस्वागतमाहतम् ॥ ० ॥ शुकउवाच ॥ संसाराडम्बरमिदंकथमभ्युत्थितंगुरो ॥ कथंचप्रशममायातियथावत्कथयाशुमे ॥ ० ॥ विश्वा
॥ मित्रउवाच ॥ जनकेनेतिपृष्टेनशुकस्यकथितंतथा ॥ तदेवयत्पुराप्रोक्तंतस्यपित्रामहात्मना ॥ शुकउवाच ॥ स्वयमेवमयापूर्वमेतज्ज्ञातंविवेकतः४ ॥ एत
॥ देवचपृष्टेनापित्रामेसमुदाहृतं ॥ भवताप्येषएवार्थःकथितोवाग्विदांवर ॥ एषएवचवाक्यार्थःशास्त्रेषुपरिदृश्यते ॥ यथायंस्वविकल्पोत्थःस्वविकल्पपरिक्ष
॥ यात ॥ क्षीयतेदग्धसंसारोनिःसारइतिनिश्चयः ॥ तत्किमेतन्महाबाहोसत्यंब्रूहिममाचलं ॥ त्वत्तोविश्राममाप्नोतिचेतसाभ्रमताजगत ॥ ० ॥ जनकउ
॥ वाच ॥ नातःपरतरःकश्चिन्निश्चयोस्त्यपरोमुने ॥ स्वयमेवत्वयाज्ञातंगुरुतश्चपुनःश्रुतम् ॥ ॥ ॥

तथापिनिरवशेषितसर्वकार्येतिच ॥ संसाराडम्बरंसंसारसंरम्भः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः ॥ ऽप्युक्तिश्चेतोऽविनाशीकूटस्थः नित्यःसर्वगोऽसौ चिदात्मा चेतितथासतो द्वितीयोऽप्यात्मामद्वितीयतयास्वसंकल्पवशाद्बद्धोभवति ॥ तथा चोक्तं श्रुत्वे गुरुणाचार्येण ॥ ऽस्य श्रुता
॥३५॥ मिति वेशेन स्वात्मानं वेदयत्यसौ ॥ ऽसत्यपि द्वितीयेऽर्थे सोमसमर्पयितायथेति ॥ निःसंकल्पस्तु मुच्यते ॥ ऽत्र शिष्यज्ञानप्राप्त्यस्यास्तित्वमिति दिव्यकल्पे जीवेषु विद्यानयात्स्वि

॥ ऽप्युक्तिश्च चिदात्मैकः प्रमानस्तीति नेतरात् ॥ स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंकल्पश्च मुच्यते ॥ तेन त्वया स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं यस्य महात्मनः ॥ भोगेभ्योप ॥
॥ रतियता दृश्यपाशा सकलादिह ॥ प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा ॥ दृश्ये न तपासि ब्रह्मन्मुक्तस्त्वं भ्रान्तिमुत्सृज ॥ अनुशिष्टः स इत्येवं जनकेन ॥
॥ महात्मना ॥ विशश्राम शुकस्तूष्णीं स्वस्थे परमवस्तुनि ॥ वीतशोकभयायासो निरीहः छिन्नसंशयः ॥ जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमनिन्दितम् ॥
॥ तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधिना ॥ दशस्थित्वा शशामासावात्मन्यस्नेहदीपवत् ॥ व्यपगतकलनाकलंकशुद्धः स्वयममलात्मनि पावनेप ॥
॥ देऽसौ ॥ सलिलकणइवाम्बुधौ महात्मा विगलितवासनमेकतां जगाम ॥ ॥

तः सर्वस्य सत्तासीत् ॥ व्यपगतेति ॥ कलना संकल्पः ॥ सैव संकल्पोपवादः ॥ कलंकाकापवादयोरितिसमन्वः ॥ व्यपगतः कलंको यस्मात्तथा ॥ स चासौ शुद्धस्य परत्वः व्य
पगतकलनाकलंकः इति मूलाज्ञाननिवृत्तिरुक्ता ॥ शुद्ध इति ॥ मूलाज्ञाननिवृत्तेः ॥ तूलाप्यनाद्यागन्तुकमलद्वयरहितामित्याह ॥ अमलात्मनि पावन इति ॥ ॥

श्रीः॥
॥३६॥

समारातिभोगवृन्दानि पुनर्नस्वदंते नरोत्तमाः इति न्यतएतज्ज्ञातज्ञेयस्य मनसोलक्षणं हि॥ नूनानि स्वयं॥ नूनं केंधानिस्वयइत्यमनः॥ कीर्त्तिलाभादीनानि मितेन
यस्मै भोगाननोचन्नोसजीवन्मुक्तोमाभूदित्याह॥ यशः प्रभृतिना हेतुनाविनैवेति॥ इति दिक्॥ आदिपादी आज्ञापयसि॥ परिकारवच्चेति॥ अभिवदवोपयोगी॥ नो

॥ विश्वामित्र उवाच॥ तस्य व्यासतनूजस्य मलमात्रापमार्जनम्॥ यथोपयुक्तं नोगमतावदेवोपयुज्यते॥ ज्ञातज्ञेयस्य मनसो नूनमेतद्धि लक्षणं॥ नस्वदन्तेसम
॥ स्ताभिभोगवृन्दानिमन्युनः॥ भोगभावनयायाति बन्धो दार्ढ्यविरत्याज॥ तयोपशान्तयाति वंधोजगति लानवं॥ वासनातानवं राममोक्षइत्युच्यते बुधैः॥ पार्थवास
॥ नापार्थ्यं तं यइत्याभिधीयते॥ यशः प्रभृतिनायस्मै हेतुनैव विनापुनः॥ भोगाइव नरोत्तमोसजीवन्मुक्तउच्यते॥ रामो यदेतद्वज्ञानाति तदस्यात्मेव सन्मुखात॥ आकार्य
॥ त्वित्र विश्रान्तिमाप्नोत्येव मुनीश्वरः॥ अत्रास्यापि न्नाविश्रान्त्यै नाधवस्यमहात्मनः॥ युक्तिं कथयति श्रीमान्वासिष्ठो भगवान्स्वयम्॥ रघूनामेवसर्वेषां प्रभुः कुल
॥ गुरुः सदा॥ सर्वज्ञः सर्वसाक्षी च त्रिकालामलदर्शनः॥ वासिष्ठ भगवान्प्रहंकिंचित्स्मराप्तियत्त्वयं॥ आचार्य्येर्वेन शान्त्यर्थं स्वेयमेव महाधिये॥ उपादिष्टं भगवता ज्ञानं
॥ पद्मभुवा पुरुः॥ तदेवोपदिशायत्वं रामायान्तेनिवासिने॥ तज्ज्ञानं सर्वशास्त्रार्थसंदेहघ्नं मखाद्धितं॥ शुद्धिश्याय विनाशायसारीयद्युपदिश्यते॥ सा शिष्याया
॥ विरक्ताय यत्वींविदुपदिश्यते॥ तत्त्वयात्यपविं चत्वंगोक्षीरवद्दतावित॥ इत्युक्ते गाधिपुत्रेण व्यासनारदपूर्वकाः॥ मुनयस्तेन मेवार्थं साधुसाधित्यपूजयन्॥ अथोवा
॥ च महातेजा राज्ञः पार्श्वेव्यवस्थितः॥ ब्रह्मेव ब्रह्मणः पुत्रो वासिष्ठो भगवान्मुनिः॥ मुने यदादिशसि मेतदविघ्नं कृतनास्म्यहं॥ कः समर्थः समर्थोपि सतांलंघ्यपिंतुवचः॥ रा
॥ राम्यखाद्धितेस्यदेर्सिसामध्यमशान्तये॥ निषधाद्देशेपद्मनाथोक्तं यज्ज्ञानं पद्मयोद्भिना॥ वाल्मीकि उवाच॥ इत्युक्ते निगदितवान्सोमहात्मापनिकत्वं धंयरहीतवल्कातेजाः॥ अथ
येपरिकल्पनाल्लेषांबन्धनेनगृहीतरत्नीप्राप्तं च वल्कातेजोयेनसपरिवेषगृहीतवल्कातेजाः॥ ॥इति श्रीमत्यनमहत्सन्धारि ग्राउक्ताशमेत्तिमयूप्पपादीप्यश्रीमदात्म
॥ ॥ ॥ ॥
उपवल्कातोवासिष्ठवान्दृढकाया वेनागपञ्चकनामानामत्वतीयः सर्गः समाप्तः॥ ॥

यदिदमज्ञतोपशान्त्यै घनमपदे कविंवोधनवासिष्ठः॥ ॥ इति श्रीवाल्मीकि
ज्ञोपायेदेना...वकनामतृतीयः सर्गः॥ ३ ॥ ॥

वा॰श्रीश्रीयशोवोपाध